MİTOLOJİK ERMENİ TARİHİ

KEĞAM KEROVPYAN

ARAS

2. BASKI

KEĞAM KEROVPYAN (İŞKOL)

20 Temmuz 1340 [1924]'te İstanbul Pangaltı'da doğdu. İlk öğrenimini Taksim'deki Esayan Ermeni Okulu'nda aldı ve 1937'de mezun oldu. Orta öğrenimini Galata'daki Getronagan Ermeni Lisesi'nde tamamlayarak 1943 yazında lise diplomasını aldı. Yüksek öğrenimini ise İstanbul Üniversitesi'nde sürdürerek Felsefe Bölümü'nden mezun oldu. Üniversite yıllarında bir grup arkadaşıyla "Dost" adlı Türkçe bir edebiyat dergisi yayımladı.

İstanbul'daki çeşitli Ermeni okullarında Ermenice, eski Ermenice, Ermeni dili ve edebiyatı, psikoloji ve felsefe dersleri verdi. Öğretmenlik deneyimini de katarak hazırladığı, Türkçe karşılıklar da içeren *Hayeren Parkirk Aşğharhapar Lezvi* adlı Ermenice sözlüğü 1962 yılında İstanbul'da yayımlandı [Ekim 2002'de Aras Yayıncılık tarafından genişletilmiş basımı yapıldı]. *Hayots Avantagan Badmutyun* [Mitolojik Ermeni Tarihi] adlı çalışması 1968'de kitaplaştı. 1970'te Almanya'ya yerleşti. Bochum Üniversitesi'nde Ermeni dili ve mitolojisi üzerine dersler verdi. Hıristiyanlık öncesi Ermeni mitolojisini ele alan *Mythologie der vorchristlichen Armenier* adlı bir çalışması da vardır. 1980 yılı Ocak ayında Almanya'da yaşama veda etti.

usul gereği

Elinizdeki kitap, 1968 yılında Jamanak Gazetesi neşriyatının ikinci kitabı olarak İstanbul'da yayımlanan, üçüncü hamur kâğıda basılı, 13.5x19.5 cm ebadında, 136 sayfalık Ermenice *Avantagan Badmutyun Hayots, Haygazants Şırçan* [Mitolojik Ermeni Tarihi, Haygazyanlar Dönemi] adlı kitabın çevirisidir.

Kitapta, yazarın Ermeni kaynaklarından derlediği ve Ermeni halkının doğuşuna ilişkin bilimsel yaklaşımları içeren bir ek de yer almaktadır.

Kitabın yayına hazırlanmasında, Ermenice'ye aşina okurlar da dikkate alınarak, Ermeni alfabesinden Latin alfabesine klasik transkripsiyon kurallarına uyulmamış, Latin harfli kaynaklara başvurmak isteyen okuyucular için ise, bu amaçla arkaya bir transkripsiyon eki ilave edilmiştir.

Yazarın bilimsel yaklaşımları aktardığı ek bölümde adı geçen bilim adamları ve akademisyenlerle ilgili ansiklopedik notlar da tarafımızdan ilave edilmiştir.

Kitapta kullanılan parantezler yazara, köşeli parantezler ise bize aittir.

Türkçe yazımda da, Adam Yayınları'nın Eylül 1997 basımlı *Ana Yazım Kılavuzu*'na uyulmaya çalışılmıştır

yayıncının notu

MİTOLOJİK ERMENİ TARİHİ

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 465/Z
80050 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
arasyayincilik@superonline.com

Kapak Tasarımı
Aret Gıcır

Kapak Deseni
Erivan'ın güney kesiminde yer alan
Garmir Pılur [Karmir Blur –kızıl tepe] kazılarında bulunan
bir seramik vazodan ayrıntı
MÖ 8. - 7. yüzyıl, Urartu dönemi

Birinci Baskı: İstanbul, Kasım 2000
İkinci Baskı: İstanbul, Eylül 2003

Baskı
Sena Ofset
Tel: (0212) 613 03 21

ISBN 975-7265-31-4

MİTOLOJİK ERMENİ TARİHİ

DERLEME / İNCELEME

KEĞAM KEROVPYAN

ÇEVİREN
SARKİS SEROPYAN

ARAS

Yazarın [Kitabın Ermenice Basımına] Notu

Elinizdeki çalışma, Ermeni tarih yazımı eserlerinden mütevazı bir derleme olup, tarih bilimi açısından herhangi bir yenilik öngörmemektedir.

Bu çalışmanın eksenini Ermeni tarihinin destansı yanları oluşturmakta. Okuyucunun bunu ilk satırından itibaren fark etmesi için de "Mitolojik Ermeni Tarihi" adını özellikle seçtim.

Bu çalışmayı altı bölümde sunmayı planladım. İlk bölüm "Haygazyan Devri" adını taşıyacak ve Hayg Nahabed ile başlayıp Ardaşesyan Ardavazt ile son bulacak; yani Haygazyan hükümdarlığının başlangıcı ile son Haygazyan kralının düşüşü arasında kalan dönemi içerecek.

Hemen ardından ikinci bölüm "Arşaguni Krallığı Dönemi" gelecek. Üçüncü bölüm "Pers Marzbanlar ve Arap Vosdiganlar Dönemi", dördüncü bölüm "Pakraduni Krallığı Dönemi", beşinci bölüm "Rupinyan Krallığı Dönemi", altıncı bölüm ise "Dev-

letsizleşmiş Ermeni Halkının Varlığını Sürdürme Dönemi" adlarını taşıyacak, böylece tarih çalışmamız yirminci yüzyıl başına kadar ulaşacak.*

Her bölüm için yararlanılan eserlerin kaynakçasını bölümlerle birlikte sunacağım. Böylece okuyucu hangi kaynaklar ve araştırmalardan yararlanıldığı hakkında bilgi sahibi olabilecek.

Bilindiği gibi coğrafya ve kronoloji her halkın tarihinde belirleyici unsurlardır. Ancak ulusların tarihinin bu iki temel unsuru, özellikle geçmiş tarihsel olgulara gidildikçe bir görelilik veya belirsizlik göstermeye başlar. Modern tarih bilimi, yardımcı birçok bilime rağmen, pek çok olgunun tarihini hâlâ kesin olarak belirleyememiştir. Birçok olay için tarih biliminin kabul ettiği tarihler kesin değil, yaklaşıktır. Bu durumu, özellikle de "mitolojik tarih"lerdeki destansı yakıştırmaları göz önüne alarak, Ermeni tarihindeki olguları ve bunların tarihlerini, ünlü tarih yazarı H. M. Çamçyan'ın *Badmutyun Hayots* [Ermeniler Tarihi] adlı eserinin III. cildinin sonuna eklediği kronolojiden aktarmayı yeğledim.

Bu vesile ile, mütevazı eserimin yayınını gerçekleştirmeyi üstlenen *Jamanak* Gazetesi ailesine teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, günümüz okuyucusuna sunmak üzere, bana, Ermenilerle ilgili tarih kaynaklarını derleme fikrini veren *Jamanak* Gazetesi başyazarı Mardiros Koçunyan'a da sonsuz teşekkürlerimi borç bilirim.

Keğam Kerovpyan
Felsefe, Ermeni Dili ve
Edebiyat Tarihi Öğretmeni
Şişli, Nisan 1968

*Yazarın ölümü nedeniyle 1. bölüm dışındaki projeler gerçekleşemedi. [Ç.N.]

Kitabın Ermenice orijinalinin, kompozisyonu ünlü ressam Agop Arad'a [1913-1990] ait olan kapağı.

1. Mitolojik Tarihin Başlangıcı

Efsaneye göre, Pers kralı Büyük Arşag, Makedonyalılar'a isyan edip, Ninova'da Selefki kralı Antiokhos'u öldürdükten sonra, sadece doğu ülkeleri ve Asur'u değil, tüm dünyayı egemenliği altına aldı.

Part soyundan, Mihrtad adıyla da anılan Büyük Arşag dünya hâkimiyetinin sarsılmaması için kendi soyundan birinin Ermeni ülkesini yönetmesini istedi. Bu nedenle de MÖ 149 yılında, kardeşi Vağarşag'ı Ermeni krallığına atadı, Mıdzpin'i (Nusaybin) kraliyet şehri olarak ona verdi. Bunun yanı sıra, Asur ülkesinin batısından bir bölümü, Filistin'i, Akdeniz ile Karadeniz arasındaki toprak parçasını, Pontos denizinden Hazar denizi ve Atropatene'ye tüm Kafkasya'yı ve insan havsalasının alabildiği, cesaretinin ulaşabildiği tüm yerleri Vağarşag'a verdi; çünkü, bilindiği gibi, yiğitlerin sınırı silahlarıdır, keskinliği ölçüsünde artar egemenlikleri.

Vağarşag, egemenliğini sağlamlaştırdıktan sonra, kendinden önce bu ülkeye hükmedenlerin kimler, nasıl insanlar olduğunu öğrenmek istedi. Kendinden öncekiler er kişiler miydi, yoksa şer mi? Bu amaçla, Mar Apas Katina adında Kalde ve Yunan yazını uzmanı bilge bir Asuri buldu, onu, şanına uygun armağanlarla, kraliyet kütüphanesine girmesine izin vermesi ricasıyla, ağabeyi Arşag'ın sarayına gönderdi. Bu vesileyle, Ermeniler kralı Vağarşag, Pers kralı Büyük Arşag'a aşağıdaki mektubu yazdı.

2. Ermeniler Kralı Vağarşag'ın Pers Kralı Büyük Arşag'a Mektubu

"Ey karalar ve denizler hükümdarı, ey kişiliği ve eşkali tanrılarımıza benzeyen, şansı ve zaferleri tüm krallarınkinden yüce, zekâsının sınırları gökyüzü kadar geniş olan kral Arşag! Ermenilere kral atadığın silahdaşın ve küçük kardeşin Vağarşag sana uzun ömür ve daim zaferler diler. Sen bana her türlü cesareti ve bilgeliği korumamı tembihledin. Bu buyruğunu hiç göz ardı etmedim, gücüm ve aklım yettiğince elimdekileri korudum, sahip çıktım. Şimdi, himayen sayesinde egemenliğimi kurarken, benden önce bu ülkeye hükmedenlerin kimler olduğunu öğrenmem gerekir diye düşündüm. Burada var olan beyliklerin nereden geldiğini, bu ülkenin önde gelenlerinin ilkinin ve sonuncusunun kimler olduğunu belli edecek bir düzen ve hiçbir kayıt yok. Her şey karmakarışık ve yaban. İşte, sana yakarıyorum ey büyüğüm! Huzuruna çıkan kişiye, kraliyet kütüphaneni açmalarını buyur ki, kardeşinin, evladının arzuladıklarını bulup, hemen getirsin. Senin buyruğunu yerine getirerek erişeceğim huzur ve mutluluğun, seni de sevindireceğine eminim. Tanrılar katındaki şerefli yerinin baki kalmasını dilerim."

Büyük Arşag, Mar Apas Katina eliyle gelen yazıyı kabul etti. Gönül ferahlığıyla, Ninova'da bulunan kraliyet kütüphanesini açmalarını buyurdu. Krallığının yarısını bağışladığı kardeşinin bu düşüncesinden dolayı seviniyordu.

Tüm elyazmalarını tarayan Mar Apas Katina, sonunda "Bu kitap Büyük İskender'in emriyle, Kalde dilinden Yunanca'ya çevrilmiş olup, en eski zamanların ve ataların tarihini içermektedir" diye başlayan bir kitap buldu.

3. Ninova Kütüphanesinde Bulunan Kitaba Göre Ermeniler'in Kökeni

Mar Apas Katina'nın Ninova kraliyet arşivinde bulduğu bu kitaba göre, tufandan sonra, dünyaya, Nuh Peygamber'in oğulları Zırvan, Didan ve Habedoste, yani Sem, Kam ve Hapet hükmetti.

Ermeniler'in ataları ise Hapet'in soyundan geldiler. Hapet'in ilk oğlu Komer'dir. Onun oğlu Tiras'ın evlatları, Askanaz ve Torkom adlarını taşır. Torkom'un oğlu Hayg ise Pel'in istibdatına karşı isyan etmiştir. Nemrut diye de anılan Pel ise Kam'ın, yani Didan'ın soyundan gelmiştir.

Mar Apas Katina'nın, işte bu kitaptan, Yunan ve Asur harfleriyle kopya edip, Nusaybin'de kral Vağarşag'a sunduğu bölüme göre Ermeniler'in tarihi böyle başlamış.

Yakışıklı, korkusuz, çok iyi ok atan, belagati üstün, yaratıcı zekâya sahip Vağarşag bu kitabı almış, hazinelerin en kıymetlisi sayarak sarayında özel ihtimamla korumuş, bir bölümünü de bir heykele kaydetmelerini, ölümsüzleştirmelerini emretmiş.

Mar Apas Katina'nın Ninova'dan getirdiği Ermeniler tarihi şöyle başlıyor:

> "İlk tanrılar görünümleriyle ürkütücü ve görkemliydiler. Pek çok güzelliklerin, bu arada dünyanın ve insan soyunun başlangıcının nedeniydiler. Tanrılardan, heybetli bir devler nesli oluştu. Biçimsiz, iri yapılı bu devler, bir kule yapmayı kararlaştırdılar küstahça; bu düşüncelerini uygulamaya geçtiler. Tanrılar kızdı, müthiş bir fırtına patladı, kule yıkıldı. Bütün diller karıştı, gürültü ve şaşkınlık her yanı sardı. İşte bu devlerden biri, Habedoste'nin soyundan gelen güçlü okçu, namlı bey Hayg idi."

Mar Apas Katina'nın elde ettiği bilgilere göre Hayg, heybetli, iri yapılı, kıvırcık saçlı, alev gözlü, bilekli, yakışıklı bir devdi. Büyük bir cesaretle, devlere ve yiğitlere hükmetmek isteyenlere karşı çıktı, Pel'in istibdatını da kabul etmedi. Devir, yeryüzüne yayılmış insan soylarının güçlüler arasında bölüşüldüğü, devlerin birbiriyle kapıştığı devirdi. Tüm bu kavgalardan galip çıkarak, herkese hükmetmeyi başaransa Pel oluyordu.

4. Pel'in İstibdadına Hayg'ın İsyanı

Özgürlüğü seven bir insandı Hayg, Pel'e boyun eğmek istemedi. Oğlu Armenag'ın doğumundan sonra Babil'den ayrıldı, kuzeye, Ararad ülkesine göç etti. Oğulları, torunları, güçlü kuvvetli üç yüz adamı, hizmetkârları ve yandaşları, yani tüm soyuyla bir dağın eteğindeki ovaya yerleşti. Oraya evvelce gelip yurt tutmuş az sayıda insan da ona boyun eğdi. Hayg tüm bunları torunu Gatmos'a bıraktı, ailesini ve maiyetinden kendine yakın olanları yanına alarak, kuzeybatıya yöneldi, bir yaylada konakladı. Torkom'un soyundan gelenlerin yaşadığı yer olduğunu belirtmek için o yöreye Hark, orada kurduğu köye ise Haygaşen [Hayg'ın kurduğu...] adını verdi.

Nuh Peygamber'in oğullarından Didan'ın soyundan gelen Pel ise krallığını herkese kabul ettirdikten sonra, oğullarından birini maiyetiyle kuzeye gönderdi, Hayg'a şu haberi iletti. "Niçin o soğuk, buzlu yerde yaşıyorsun? Gururunun buzlarını kır, soğuk tabiatını ısıt, bana boyun eğ. Gel, ülkemin beğendiğin herhangi bir yerinde barış içinde yaşa." Hayg'ın yanıtı sert oldu, Pel'in elçilerini Babil'e elleri boş gönderdi.

Ret cevabı alan Didan soylu Pel, asker toplayıp büyük bir piyade ordusuyla, kuzeye, Gatmos'un soyunun yerleştiği Van gölü güneyindeki Ararad ülkesine yürüdü. Gatmos, Hayg'a hızlı ulaklar yolladı, ardından kendi de kaçıp Hayg'a ulaştı ve şunları söyledi: "Ey kahramanların en büyüğü! Bilesin ki, Pel, ölümsüz yiğitleri, boylu boslu ve güçlü savaşçılarıyla, seninle dövüşmeye geliyor. Benim topraklarıma yaklaştığını haber alınca kaçtım, sana haber vermeye geldim. Derhal ne yapacağını düşün."

Pel ise atılgan, iri yapılı sayısız askerinin cesaret ve gücün-

den emin, bir sel gibi, Hayg'ın ülkesinin sınırlarına varma çabasındaydı.

Akıllı, dikkatli Hayg, oğulları ile torunlarını, sayıca az ama yiğit okçularını, maiyetinin bir kısmını topladı, suyu tuzlu, küçük balıklarıyla ünlü bir denizin, Van gölünün kıyısına ulaştı. Orada, yiğitlerine şu mesajı verdi: "Pel'in güçlerinin karşılarına çıktığımızda, alanda öyle bir yer tutalım ki, Pel, yiğitlerinin arasında, tam karşımızda olsun, böylece ya ölelim ve soyumuz Pel'in uşakları olsun, ya da parmaklarımızın maharetini gösterip onları bozguna uğratalım ve bu savaşın galibi biz olalım."

5. Hayg - Pel Savaşı

Hayg'ın yiğit savaşçıları, bir hayli yol aldıktan sonra yüksek dağlarla çevrili bir düzlüğe vardılar ve bir nehrin akış yönünün sağında, bir yaylada konuşlandılar. Başlarını kaldırdıklarında, Pel'in kalabalık ordusunun, cüretkâr bir saldırıyla yaklaştığını gördüler. Pel, nehrin sol kıyısında, savaş alanında olan bitenin görülebileceği bir tepede, çok sayıda muhafızla çevrili bir halde, kendinden emin, bekliyordu. Hayg, başlarında Pel'in bulunduğu, tepeden tırnağa silahlı bu müfrezeyi tanıdı. Onlarla arasında epey uzun bir mesafe vardı.

Pel'in başında, kenarları nişanlarla süslü demir bir başlık, göğsünde ve sırtında bakır zırh, kol ve bacaklarında koruyucu levhalar vardı. Kemerinin sol tarafında, iki yüzü de keskin kılıcı asılıydı; sağ elinde kocaman bir mızrak, solunda ise kalkan vardı, iki yanında yiğit muhafızlar yer alıyordu.

Hayg tepeden tırnağa silahlı Didan soylu Pel'i ve seçkin savaşçılarını görünce, Armenag ve iki oğluna sağ tarafında, Gatmos ile diğer iki oğluna da solunda yer tutmalarını emretti, bunlar ok atmakta ve kılıç kullanmakta çok hünerliydiler.

Hayg, ordusunun geri kalanını üçgen şeklinde dizdi, kendisi de başlarına geçti ve hep birlikte ağır ağır ilerlemeye başladılar. Nehrin kıyısına vardıklarında Hayg korkunç sesiyle Pel'e seslendi:

"Niçin ülkeme geldin? Git, yurduna dön! Dön ki ölümün bugün benim elimden olmasın. Okum hedeften şaşmaz, bunu çok iyi bilirsin."

"Askerlerimin eline düşüp ölmeyesin diye geldim. Gel, bana itaat et, tüm tebaam gibi tanrılığımı tanı, yurdumda sükûn içinde yaşa." diye cevap verdi Pel.

Pel'in bu saygısızlığına çok kızan Hayg son sözünü söyledi:

"Tanrı değil, köpeksin sen! Halkın da bir köpekler sürüsü. Sana hak ettiğin cezayı vereceğim, sadağımdaki bütün okları başına yağdıracağım."

Habedoste'nin soyundan gelen Hayg ile Didan'ın soyundan gelen Pel arasındaki tehdit dolu bu sözlerden sonra, iki tarafın yiğitleri, dünyayı sarsan bir gürültüyle acımasızca saldırdılar birbirlerine. Dev yapılı pek çok yiğit, keskin kılıç darbeleriyle yere devrildi; fakat meydan savaşı iki tarafa da zafer getirmedi.

Didan soylu Pel, bu beklenmedik sonuç karşısında müthiş bir korkuya kapıldı, daha önce indiği tepeye tekrar tırmandı, tüm askerleri yetişene kadar muhafızları arasında korunmayı ve yeniden cephe oluşturmayı düşünüyordu.

6. Hayg, Pel'i Öldürmeyi Başarır ve Egemenliğini Pekiştirir

Okçu Hayg, Pel'in niyetini anladı, ileri atıldı, Didan'ın soyundan gelen krala yaklaştı, koca yayını sonuna kadar gerdi ve üç çatallı okunu onun göğüs zırhına isabet ettirdi. Pel'in göğsünü delip geçen ok, yere saplandı. Didan'ın soyundan gelen kibirli Pel yıkıldı ve son nefesini verdi. Pel'in askerleri bu büyük cesaret gösterisi karşısında arkalarına bakmadan kaçtılar.

Hayg savaş alanına kurduğu kente bu zaferin anısına *Hayk* [Hay'lar –Ermeniler] adını verdi. Bu nedenle bölge *Hayots tzor* [Hay'ların vadisi] adını aldı. Pel'in, yiğit savaşçılarıyla birlikte düştüğü tepeye ise *Kerezmank* [mezarlık] adını verdi Hayg.

Mar Apas Katina'nın kitabında, Pel'in cesedinin Hayg'ın emriyle ilaçlanıp mumyalandığı, Hark'a götürülüp eşleri ve çocuklarının görebileceği yüksek bir yere gömüldüğü anlatılıyor. Ermeni ülkesi ise ataları Hayg'ın adıyla anılır oldu.

Savaştan galip dönen Hayg, elde ettiği ganimetin büyük bir bölümünü ve tebaasından bazı namlı kimseleri torunu Gatmos'a bıraktı ve ona, evvelce yaşadığı yere yerleşmesini emretti. Kendisi de yaşamını sürdürmek üzere yeniden Hark adı verdiği bölgeye gitti.

Daha çok uzun yıllar yaşadı Hayg. Seksen yıl süren hükümdarlığın ardından, ölürken, tüm soyunu Babil'de doğmuş olan oğlu Armenag'ın ellerine teslim etti.

Armenag, Hark ve civarını kardeşlerinden Khor, Manavaz ve Manavaz'ın oğlu Paz'a bıraktı. Manavaz, kendi adıyla Manavazagerd (Manazgerd veya Malazgerd) diye anılan Hark'a sahip olurken, oğlu Paz'ın payına, Van gölünün kuzeybatı kıyısındaki Khlat (Ahlat) ve batısı düştü. O da bu bölge ve denizi kendi adıyla *Pzunyats dzov* (Van gölü) diye adlandırdı.

Manavazyan ve Pznunyan soylarının Manavaz ve Paz'dan doğduğu rivayet edilir. Khor ise kuzey bölgesine sahip oldu (Nazik gölü dolayları ve Bulanık). Ailesi orada çoğaldı, Khor pek çok kent kurdu. Ermeni tarihinde Khorkhoruniler diye anılan, pek çok yiğit, ünlü insan yetiştiren bu büyük sülalenin atası, adı geçen Khor'dur.

Armenag, Malazgerd ovasını kardeşlerine bıraktıktan sonra, ailesinin geri kalanını ve tebaasını toplayıp kuzeydoğuya doğru yola koyuldu. Yaşamını sürdürmek için, yüksek doruklu dağlarla çevrili, batıdan çağıldayarak gelen bir nehrin ikiye böldüğü ve doğuya doğru güneşle yıkanıp alabildiğine uzanan bir ovaya gelip yerleşti. Dağların eteklerinden doğan billur sular, birleşerek ırmaklar oluşturuyor, kızların etrafında dolanan delikanlılar misali kıvrılıp ovayı çevreliyor, güneydeki dağ ise bembeyaz görkemli doruğuyla gökyüzüne doğru dimdik yükseliyordu.

7. Armenag ve Halefleri Ermeni Ülkesine Yerleşir

İşte, yüksek dağların çevrelediği bu ovaya yerleşen Armenag, ovanın kuzeyinden bir bölümü ve en yüksek dağın aynı yönde kalan eteğini şenlendirdi. Kendi adına benzeterek dağa *Arakadz* (Alagöz dağı), o topraklara ise *Arakadzodn* [Arakadz ayağı] adlarını verdi.

Hayg yöreye ilk geldiğinde bu yerler tamamen ıssız değildi; fakat Armenag'ın 46 yıllık yönetiminde ülke daha da şenlendi. Armenag, oğlu Aramayis'in dünyaya gelmesinden sonra uzun yıllar yaşadı. Öldüğünde yerine oğlu Aramayis geçti. Aramayis nehir kıyısında Armavir adını verdiği bir tepeye yerleşti (günümüzde Hogdemperyan yöresinde Armavir köyü yakınları), nehri de torunu Arasd'ın adıyla Yeraskh (Araks veya Aras) diye adlandırdı.

Aramayis'in, oburluğuyla ünlü Şara isimli bir de oğlu vardı. Aramayis bu evladına, bereketli, sulak bir ova hediye etti. Çok çocuklu Şara, ailesiyle oraya yerleşti, bu yöre onun adıyla Şirag adını aldı. Arpaçay kıyısındaki düzlükleri kaplayan bu çok geniş arazi bu toprakların en bereketli yöresi sayılırdı. Gerçekten de ancak Şirag gibi bolluk ve bereket içindeki bir ülke Şara'nın oburluğunu karşılayabilirdi. "Seninki Şara'nın midesiyse, bizim ambarlarımız Şirag'ınkiler değil." deyişi Ermeniler arasında boşuna yayılmamıştır.

Aramayis de uzun yıllar yaşadı. Oğlu Amasya doğduktan sonra kırk yıl daha hüküm sürdü. Öldüğünde çok yaşlıydı.

Amasya, Armavir'de yaşadı. Sırasıyla, Keğam, yiğit Parokh ve gürbüz Tsolag adlı oğulları doğdu. Çocukların doğumundan sonra Amasya, Aras nehrinin öbür yanına, güneye, Ağrı dağı yakınlarına gitti. Orada, dağın eteğindeki oyuklarda, çok mas-

raflı iki ev yaptı. Bunlardan biri, dağın doğu eteğindeki pınarların yakınında, ikincisiyse onun batısında, yürüyerek yarım günlük mesafede idi. Amasya bu evleri iki evladına miras bıraktı. Yiğit Parokh ve gürbüz Tsolag yaşamlarını buralarda sürdürdüler, evlerin bulunduğu yöreye kendi isimlerini verdiler. Bunlardan birincisi Paraghod, ikincisi ise Tsolagerd adını aldı. Bu kentler bugünkü Doğubeyazıt yakınlarındaki Masyatsodn [Masis ayağı] yöresindeydiler. Amasya bu dağı kendi adıyla, Masis diye adlandırıp (Ararad-Ağrı dağı) Armavir'e döndü ve birkaç yıl daha yaşadıktan sonra, ardında otuz iki yıllık bir hükümdarlık bırakarak öldü.

8. Keğam ve Evlatları Ülke Sınırlarını Genişletiyorlar

Amasya'nın büyük oğlu Keğam'ın, yıllar sonra Armavir'de bir oğlu doğdu. Keğam, ona Harma adını verdi, Armavir kentini ahalisiyle birlikte ona bıraktı, kendisi de kuzeydoğudaki diğer dağın civarında bir göl yakınına gitti. Bu gölün kıyılarını geliştirip güzelleştirdi, insan yerleştirdi. Tarih, millattan önce bin dokuz yüzlü yıllardı. Dağı, Keğ ya da Keğasar, ahalisini ise Keğarkuni diye adlandırdı. Göl de bu adla anılır olacaktı (*Keğama lic* [Keğam gölü], Sevan veya Gökçe gölü).

Burada, Keğam'ın Sisag adı verilen bir oğlu dünyaya geldi. Uzun boylu, güçlü, yakışıklı, güzel konuşan, iyi ok atan bir yiğit oldu Sisag. Babası ona, Gökçe gölünün güneydoğusundan Aras nehrinin aktığı ovaya kadar olan toprakların büyük bir bölümünü ve çok sayıda hizmetkâr bıraktı. Sisag orada yaşayıp bölgeyi şenlendirdi, kendine layık çocukları oldu, nesilleri, yüzyıllar boyu yiğitlikler gösterip Haygazyan krallığının güçlü bir beyliği olarak parladılar. Gümüş taht, inci saç tokası, yabandomuzu armalı yüzük, kırmızı ayakkabı ve altın asa taşımaya hak kazandılar. Sisag'ın soyundan gelenlerin yaşadığı bölge Sünik adıyla anılır oldu; Persler ise bu bölgeyi, Sisag adına daha denk düşen Sisagan adıyla anarlardı.

Sünik ülkesini Sisag'a verdikten sonra güneybatıdaki ovaya dönen Keğam, dağın eteğindeki korunaklı vadide bir kent kurup, Keğami diye adlandırdı. Daha sonra torunu Karnig'in adıyla Karni diye isimlendirilen bu yörede ömrünün sonuna kadar yaşadı. Elli yıllık hükümdarlığı sonunda, ülkeyi ilk evladı Harma'ya bıraktı.

Otuz bir yıl hüküm süren Harma hep Armavir'de yaşadı. Kenti güzel yapılarla süsleyip, kesme taşlarla örülmüş surlarla

çevirdi, öldüğü zaman ülke yönetimini oğlu Aram'a bıraktı.

Aram hakkında pek çok kahramanlık anlatılır. Ülke sınırlarını dört yönden genişleten ilk hükümdar olarak bilinir. Aram, savaşlarda kazandığı zaferler sonunda, Kapadokya'dan Pontos ülkesine, oradan da Fırat nehrinin batısına kadar olan toprakları zapt etmiştir. Bu nedenle yabancı uluslar ülkeyi Aram'ın adıyla adlandırır; Yunanlılar Armen, Persler ve Asuriler ise Armenik derler.

9. Aram'ın Zaferleri

Hayg soyundan gelen, çalışkan ve yurtsever bir insan olan Aram, ülkesinin topraklarının yabancılar tarafından çiğnenip, ırkdaşlarına hükmedilmesini görmektense yurdu için ölmeyi yeğlerdi. Bu nedenle Asur kralı Ninos'un taç giymesinden birkaç yıl önce, komşu ulusların neden olduğu sıkıntılara kızdı, yaklaşık elli bin kişilik bir ordu hazırladı. Bunların tümü iyi mızrak kullanan, savaş sanatını bilen yiğit delikanlılardı.

Aram'ın ordusu sınır boyunda, Nükar Mates adlı savaşçı ve kibirli bir komutan öncülüğündeki Med askerleriyle karşılaştı. Medler daha önce de akınlar düzenlemiş ve ülkeyi iki yıl boyunca kendilerine bağlamayı başarmışlardı. Aram'ın askerleri aniden saldırıya geçip, daha güneş doğmadan Med ordusunu kırdılar, Nükar Mates'i esir alıp Armavir'e götürdüler. Aram, gelip geçenler görsün diye, Nükar'ı alnından, demir bir kazıkla kalenin burcuna mıhlamalarını emretti, Nükar'ın ülkesini ise boyunduruğu altına alıp vergiye bağladı; bu durum, Ninos'un, Asur ve Ninova kralı olmasına kadar sürdü.

Ninos, Ninova'ya kral olduğunda, halk söylencelerinden duyarak öğrendiği, büyük atası Pel'in öcünü alma arzusundaydı. Yıllardan beri Hayg'ın soyundan olan bütün erkekleri yok etmek için uygun fırsat kolluyordu. Böyle bir girişimin, krallığı için tehlikeli olabileceği endişesiyle niyetini gizliyor, Aram'a da, kaygı duymadan yönetimini sürdürmesi için güvence veriyordu.

Aram, Medlerle girdiği savaştan zaferle çıktıktan sonra, aynı kuvvetlerle, Asur'a doğru yönelerek bir başka rakibinin, devler neslinden gelen Parşam'ın üzerine yürüdü. Parşam çok ağır vergiler koymuş, tepeden tırnağa silahlı kırk bin piyadesi ve beş bin süvarisiyle çevresini adeta kurutmuş, çöle çevirmişti. Aram'ın

ordusu saldırıya geçti ve Parşam'ın askerlerini Gortuk içlerinden Asur ovasına kadar kovaladı, pek çoğunu kırdı. Parşam öldü. Asurlular onu tanrılaştırmış ve sayısız kahramanlıklarından ötürü kendisine tapmışlardır. Savaştan sonra, Asur ovalarının büyük bölümü uzun süre Aram'ın egemenliğinde kaldı.

10. Aram'ın Batı Seferi

Aram'ın, batıdaki Didan soyundan gelenlere karşı gösterdiği kahramanlıklara gelince, Aram kırk bin piyade, iki bin süvariyle batıya doğru sefere çıktı ve Kapadokya'ya, sonradan Caesarea (Kayseri) diye bilinen yereye ulaştı. Doğu ve güneydeki ulusları yenmiş, Medler ülkesini Sisag'ın soyundan gelenlere, Asur yörelerini ise Gatmos'un haleflerine teslim ederek ülkenin güvenliğini sağlamış olduğundan, batıda uzun zaman kaldı ve Pontos ile Akdeniz arasında yer alan toprakları zapt eden, Didan'ın soyundan gelen Bayabis Kağia ile savaştı.

Aram ile Bayabis arasındaki savaş müthiş oldu. Aram'a yenilen Bayabis Kağia, Akdeniz'de bir adaya kaçmak zorunda kaldı. Aram, Kapadokya'yı kendi soyundan Mışag'a teslim edip, emrine on bin asker verdi ve yurduna geri döndü. Dönmeden önce, o ülkenin insanlarına Ermeni dilini öğrenip konuşmalarını emretti. Bu nedenle Yunanlılar bu eyalete *Brodin* [Birinci] *Armenian* adını verdiler.

Mışag, Aram tarafından vali atandıktan sonra Kapadokya'da bir kent kurup surlarla çevirdi. Kapadokyalılar'ın (Kamirler), Mışag adını doğru telaffuz edemediklerinden Majak adını verdikleri bu kent, sonraları başka kavimlerce daha da genişletilip geliştirilerek Caesarea (Kayseri) adını aldı.

Aram bu yörelerden başlayarak, yurt sınırlarına kadar tüm ıssız yerleri insanla doldurdu. Yurt toprakları dışında kaldığından bu eyaletlere *Pokr* [Küçük] *Hayk*, anayurda ise *Medz* [Büyük] *Hayk* adı verildi.*

---

* *Aşğharhatsuyts* adlı eserdeki bilgilere göre, Pokr Hayk üç eyaletten oluşuyordu: Başlıca kenti Caesarea (Kayseri) olan Birinci Hayk, başlıca kenti Sebasteia (Sivas)

Böylece, Aram elli sekiz yıllık hükümdarlığında güçlendi, ünlendi. Tüm uluslar hüküm sürdüğü toprakları onun adıyla andılar. Hayatı boyunca gösterdiği kahramanlıklar söylencelere konu oldu, ozanlarca söylenegeldi.

Aram, oğlu Ara'nın dünyaya gelişinden sonra da uzun yıllar yaşadı, hayli ilerlemiş yaşta vefat etti.

olan İkinci Hayk ve başlıca kenti Melitene (Malatya) olan Üçüncü Hayk. Büyük Hayk'ın ise on beş eyaleti vardı: Yüksek Hayk, Dördüncü Hayk, Ağıznik, Duruperan, Mogk, Gorcayk, Pers Hayk'ı, Vasburagan, Artsakh, Sünik, Paydagaran, Udya, Kukark, Dayk, Ayrarad.

11. Ara *Keğetsig* ve Şamiram

Aram'ın ölümünden sonra yerine oğlu Ara geçti. O da, Asur kralı Ninos tarafından, babası Aram gibi saygı ve hürmet gördü. Ninos'un şehvetli ve istekli karısı Şamiram [Semiramis] yıllardan beri Ara'nın yakışıklılığını duymuş olduğundan onu tanımak istiyor, fakat bu arzusunu yerine getirmeye bir türlü cesaret edemiyordu; ancak Ninos'un ölümünden sonra yüreklenen Şamiram, armağanlar katıp elçiler gönderdi ve Ara Keğetsig'e [Güzel/Yakışıklı Ara] vaatlerde bulundu. Ondan, Ninova'ya gelmesini, kendisiyle evlenerek Ninos'un sahip olduğu her şeye hükmetmesini veya arzularını tatmin ettikten sonra büyük armağanlarla barış içinde ülkesine dönmesini istedi.

Ara bu isteği geri çevirince Şamiram çok sinirlendi, ordularını toplayıp Ermeni ülkesine, Ara'nın üzerine yürüdü. Niyeti onu öldürmek değil, arzularının tatmini için sağ olarak ele geçirmekti.

Şamiram'ın askerlerinin, Ara'nın adıyla Ayrarad diye adlandırılan ovaya ulaşması uzun sürmedi. Meydan savaşı hazırlıkları sürerken, Şamiram, komutanlarına Ara'yı sağ olarak ele geçirmek için tüm olanaklarını kullanmalarını emretti. Savaşta Ara'nın ordusu yenildi, Ara da Şamiram'ın askerleri tarafından öldürüldü. Şamiram'ın zaferden sonra savaş alanına gönderdiği ölü soyucular, Ara'nın, yiğitlerinin yanı başına düşmüş olduğunu gördüler. Şamiram, onu sarayın üst katına taşımalarını emretti. Bu arada Ermeni kuvvetleri de Ara'nın öcünü almak için yeniden saldırıya geçmeye hazırlanmaktaydı. Şamiram hemen şu sözleri yaydı: "Tanrılarıma Ara'nın yaralarını yalamalarını emrettim, O, tekrar hayata dönecek." Şamiram aşkından çılgına dönmüştü ve büyüleriyle Ara'yı diriltebileceğini ümit ediyordu.

Ara'nın cesedi kokmaya başlayınca, Şamiram, onu büyük bir çukura atıp üzerini kapatmalarını emretti, sevgililerinden birini gizlice Ara gibi giydirdi, şu haberi yaydı: "Tanrılar Ara'nın yaralarını yalayıp, arzu ve ricalarımızı yerine getirdiler, onu hayata döndürdüler. Bundan böyle daha fazla ibadet edip onları yüceltmeliyiz; çünkü isteğimizi gerçekleştirip, bizi sevindirdiler." Şamiram, tanrılar adına bir heykel dikti, onları kurban ve adaklarla onurlandırdı; böylece, tanrıların gücüyle Ara'nın dirildiğini göstermeye çalıştı. Tanrıların şöhreti bütün ülkede yayıldı, halk tüm bunlara inandı; sonuçta Şamiram, Ermeniler'in isyanını bastırmayı başardı.

12. Şamiram, Şamiramagerd (Van) Şehrinin Yapımına Girişiyor

Şamiram'ın askerleri tarafından öldürülen Ara Keğetsig yirmi altı yıl hüküm sürmüştü. Şamiram, ülke yönetimine Ara'nın oğlu Gartos'u getirdi. Annesi –Ara'nın sevgili eşi Nıvart– eşinin ölümünden on iki yıl önce doğurmuştu Gartos'u. Şamiram, Ara Keğetsig'e beslediği güçlü tutku nedeniyle, onun oğlu Gartos'a da Ara adını verdi.

Şamiram, Ara'nın adıyla Ayrarad adı verilen ovada bir müddet daha kaldıktan sonra, ülkenin güneyindeki dağlık bölgeleri dolaşmaya gitti. Mevsim yaz olduğundan, serin vadilerde ve çiçekli yaylalarda kalmak istedi. Ülkenin güzelliğini, temiz havasını, berrak sularını, çağıldayan nehirlerini gördükten sonra, burada hükümdarlara yaraşır bir kent kurmayı planladı; böylece yılın dörtte birini, yaz mevsimini zevkle yaşayacak, havalar serinleyince de yılın geri kalanını Ninova'da geçirecekti.

Dağları tepeleri aşıp doğu yönünden "tuzlu deniz"in (Van gölü) kıyısına ulaştı Şamiram. Kıyıda, hafifçe kuzeye yönelerek batıya doğru uzayan yüksek bir tepe gördü. Güneyden ise bir kaya kitlesi dimdik gökyüzüne yükseliyordu. Buradan başlayıp, dağın doğu yakasından güneye doğru, göle kadar, geniş, şahane bir vadi uzanıyordu. Yamaçlarda doğarak dağın eteklerinde toplanan tatlı sular vadide nehirler oluşturuyordu. Vadideki bu suların kenarlarında bir hayli insan yaşıyordu. Bu sevimli tepenin doğusunda küçük bir dağ (Varak dağı) yer alıyordu.

İşte burayı gözüne kestiren yürekli ve şehvetli Şamiram, Asur ülkesini ve hükmettiği diğer ülkelerden on iki bin amele ve altı bin de mesleğinin ehli, seçkin marangoz, taş, bakır, demirci ustası getirilmesini emretti.

Şamiram'ın emri üzerine, pek çok işçi, hünerli zanaatkâr ve usta getirildi bölgeye. Şamiram öncelikle koca kayalar, kireç ve kum harcıyla nehre bir baraj inşa edilmesini emretti. Geniş ve yüksek baraj, öylesine dayanıklı oldu ki, yüzyıllarca ayakta kalıp, nehir sularının akışını durdurabildi.

13. Şamiram, Şamiramagerd Şehrini İnşa Eder

Bu barajın duvarlarından ufacık bir taş parçası bile koparmak imkânsızdı. Taşların etrafındaki kireç sıva kaymak gibiydi. Şamiram'ın emriyle bu baraj, şehri kurmayı kararlaştırdığı yere kadar uzatıldı.

Şamiram, binlerce amelenin ekiplere bölünüp, her ekibin başına seçkin ustalar getirilmesini emretti. Çok sıkı bir çalışma uygulattığından, birkaç yıl içinde, kapıları bakır kaplama, sağlam surlarla çevrili Şamiramagerd (Van) şehrinin inşası tamamlandı.

Şamiram, kendi adıyla anılan bu şehirde, renk renk, çeşit çeşit taşlarla bezeli, iyi ışık alan, iki üç katlı pek çok malikâne yaptırdı. Şehri, güzel ve geniş sokaklarla bölümlere ayırdı. Şehrin konum ve ihtiyacına uygun, şaşılacak derecede güzel hamamlar inşa ettirdi. Nehrin suyunun bir bölümünü şehre dağıttı, her türden ihtiyaca ve bağ bahçe sulamasına tahsis etti. Nehri de şehrin ve çevresinin sulanması için gölün sağ ve solundan geçirdi. Şehrin, doğu, kuzey ve güneyini meyve ağaçlarıyla süslü mahallelerle donattı, şaraplık üzüm bağları oluşturdu. Surlarla çevrili bu şehir, görkemiyle dört bir yana nam saldı, çok sayıda insan yerleşti oraya.

Şamiram, şehrin bir ucunu surlarla ayırıp, giriş çıkışı çok zor krallık binaları yaptırdı. Sert kayaların demirle bile çizilemeyen güneşe dönük yüzlerine şahane odalar, yatakhaneler ve hazine bölmeleri yapıldı. Uzun, derin çukurlar kazıldı. Bu çukurların hangi amaçla yapıldığı bir sır. Kayaların üzerine çeşitli yazılar yontuldu. Yalnızca bunların görüntüsü bile herkesin hayranlığını uyandırmaya yetiyordu.

Şamiram, her yaz kuzeye, bu yazlık şehre geldiğinde, Asur

ülkesinin ve Ninova'nın yönetimini Medler'in atası Zerdüşt Kâhin'e bırakıyordu.

Şamiram'ın çocukları, yetiştiklerinde, annelerini şeytani şehvetinden vazgeçirebileceklerini düşünerek uyarmak istediler; böylece ülkeye ve onun hazinesine sahip olabileceklerini sandılar; fakat Şamiram işine karışılmasına çok kızdı, hepsini öldürttü. Bir tek en küçüğü Ninyas hayatta kaldı. Ninyas'ın bir adı da Zamesos'tu. Şamiram, sevgililerini kendine evlatlarından daha yakın hisseden, tüm servetini bu yabancı insanlara dağıtan, yakınlarını ise hiç gözetmeyen bir kadındı.

14. Şamiram ve Araoğlu Ara'nın Savaşta Ölümü

Şamiram'ın kocası Ninos da, anlatıldığı gibi ölüp de Ninova sarayına gömülmüş değildi; Şamiram'ın sürdüğü yanlış hayatı anlayınca krallığını terk edip Girit'e kaçmıştı.

Zerdüşt Kâhin, Şamiram'a karşı bir kusur işleyince, araları açıldı. Şamiram, gizli amacı Asur ülkesine hükmetmek olan Zerdüşt Kâhin'e savaş ilan etti; fakat savaş kızışınca Ermeni ülkesine kaçmak zorunda kaldı.

Bunun üzerine Şamiram, Araoğlu Ara adıyla da anılan Gartos'la bir olup, yeniden saldırıya geçmeyi denedi; fakat oğlu Ninyas, annesinden öç almak için uygun fırsatı yakalamıştı. Zerdüşt Kâhin'le birleşen Ninyas, zorlu bir savaş sonunda Araoğlu Ara'yı öldürmeyi başardı. Hemen ardından Şamiram da ölünce, Ninyas, Asur ülkesi ve Ninova'nın kralı oldu.

Ermeni efsanelerinde Şamiram'ın ölümü şöyle dile getirilir: Ninyas, Araoğlu Ara'yı öldürünce, en güçlü yardımcısı ve müttefikini kaybeden Şamiram kaçmayı dener ama takipten kurtulamaz. Yayan ve uzun süren bu kaçış sonunda susayan Şamiram, susuzluğunu giderirken, düşman askerlerinin yalınkılıç yaklaştığını görür. Bunun üzerine, falcılık ve büyücülük yaptığı sihirli boncuklarını Van gölüne atar ve son sözü şu olur: "Şamiram'ın boncukları denize."*

---

* Putperestlik çağlarında, büyü ve bakı önemli inançlardandı. Çok çeşitli olan büyücülük şekillerinden biri de, suya veya yere atılan taneciklerle çeşitli tahminlerde bulunmaya dayanan "tane dökücülük"tü. Tahta, taş, tuz, kum veya boncuk taneleri kullanılabilirdi. Bu tür bir büyücü olün Şamiram, öldürüleceğini anladığı zaman, boynuna astığı tılsımlı boncuklar düşmanın eline geçmesin diye çıkarıp onları Van gölüne attı.

15. Anuşavan *Sosanıver* ve Ermeniler'de Ağaca Tapınma

On sekiz yıllık hükümdarlıktan sonra, Araoğlu Ara, Asur kralı Ninyas tarafından savaş alanında öldürülünce, yerine, çalışkanlığı ve dahice zekâsıyla tanınan oğlu Anuşavan geçti. Babası onu, *sosi* [çınar] ağacı tapıncına adadığından, *Sos* veya *Sosanıver* [çınara adanmış] diye de anılır.

O zamanlar Ermeniler henüz putperestti. Putperest inançlarının bir bölümünü de ağaca tapınma oluştururdu. Ormanlarda tanrıların yaşadığına, rüzgâr estiğinde yaprakların çıkardığı hışırtınınsa, tanrıların sesi olduğuna inanırlardı.

Rüzgârın yönü ve gücü, çıkardığı hafif ya da ürkünç seslerden, geleceği tahmin eder, bu seslerin ağaçlar ya da yapraklar arasında konuşan, istek ya da emirlerini bildiren tanrılardan geldiğine inanırlardı.

Yurdun bitki örtüsü çınar ağaçları bakımından oldukça zengindi. Hayg'ın oğlu Armenag, Armavir'de bir hayli çınar diktirmiş, bu ağaçlar kısa zamanda büyüyüp, Armavir'de *Sosi*'ler Ormanı'nı oluşturmuşlardı. Anuşavan işte bu ağaçlara tapınmaya adanmış, bu nedenle *Sos* veya *Sosanıver* adıyla anılır olmuştu.

Babası Araoğlu Ara, Şamiram'ı korumak için Zamesos'la savaşmıştı. Bu nedenle Asur kralı Ninyas Zamesos, uzun yıllar Anuşavan'ı hor gördü, ona düşmanca davrandı; fakat Anuşavan, aklı ve iradesiyle düşmanlıklardan sıyrılmayı başardı, zamanla ülke yönetimini eline aldı, altmış üç yıl hükümdarlık sürdü.

Anuşavan'dan sonra, ailesinde kral olacak kimse bulunmadığından, ülke yönetimi Haygazyan sülalesinden gelişigüzel kimselerin eline geçti. Bu durum, Baruyr Isgayorti'nin [Skayorti], Haygazyan krallığını yeniden inşa etmesine kadar sürdü. Bu nedenle, tarihçiler bu dönem hakkında çok az bilgi verebiliyorlar.

Anuşavan'ın ölümünden sonra başa geçen Haygazyan sülalesinden Bared adlı genç ve güçlü bir bey, hayli uzun bir süre diğer Ermeni beylerine karşı savaşmak zorunda kaldı. Sonunda hepsini yenmeyi başarıp yenilmez Bared unvanını aldı. Bared, ölümüne kadar, elli yıldan daha uzun bir süre Ermeni ülkesini yönetti.

16. Yenilmez Bared'den Birinci Hırant'a Kadar Geçen Sürede Hüküm Sürenler

Bared'ten sonra Ermeni ülkesine kırk dört yıl Arpag hükmetti. Arpag'ı otuz yedi yıl hüküm süren ve gücüyle nam salan Avan izledi. Avan'dan sonraki hükümdar, Mısır kralı Sesostris ile savaşan Birinci Parnag oldu.

Sesostris, babası Amenofis'in ölümünden sonra Mısır'a kral olduğunda, bütün dünyaya hükmetmek istedi. Bunun için de altı yüz bin piyade, yirmi dört bin süvari ve sekiz bin savaş arabasıyla önce Etiyopyalılar'a, sonra da Araplar'a ve Asur ülkesine saldırdı. Bu savaşlardan zaferle ayrıldıktan sonra ilerleyişini sürdüren Sesostris'in orduları, Ermeni ülkesini yıkıma uğrattılar. Yenilen Parnag savaş alanından kaçtı. Sesostris zaferlerini sürdürdü, Med ve Pers ülkelerine de saldırıp Hindistan'a kadar ilerledi. Parnag ise Sesostris'e yenilmesine rağmen toparlandı, hâkimiyeti yeniden ele aldı, ülkesinin güvenliğini artırmak için pek çok istihkâmlar inşa ettirdi, ölümüne kadar elli üç yıl krallığını sürdürdü.

Parnag'ın ölümünden sonra başa geçen Sur [kılıç], kırk beş yıl boyunca askerlerinin sevgisini kazandı, düşmanlarını ise adı gibi karşıladı.

Sur'u sırasıyla, otuz yıl Honag, yirmi iki yıl Vaşdag, on sekiz yıl Birinci Haygag izlediler. Yiğitliği ve savaşçılığıyla tanınan Haygag, Asur kralı Amintes'i yenilgiye uğrattı. Amintes'ten sonra Asur'un başına geçen Peğokes'i de yenmek isteyen Haygag, bu kez yenildi ve bu savaşta yaşamını yitirdi.

Haygag'ın ardından, yine Haygazyan sülalesinden Birinci Ampag on dört yıl, Arnag on yedi yıl ve Birinci Şavarş altı yıl hüküm sürdüler. Birinci Şavarş, kendi döneminde Şavarşan

veya Şavarşagan adıyla anılan kenti kurdu (Bu şehir daha sonra Vasburagan'ın otuz altı eyaletinden biri olup, Ardaz adını almıştır. Şavarşagan, günümüzde İran sınırları içinde yer alır, Magu veya Mago diye bilinir.)

Şavarş'tan sonra sırasıyla, Norayr yirmi dört yıl, Vısdam on dört yıl, Gar dört yıl, Korag on sekiz yıl hüküm sürdüler.

17. Birinci Hırant'tan Zarmayr'a Kadar Olan Dönem ve Truva Savaşları

Korag'dan sonra ülkeye yirmi beş yıl Birinci Hırant hâkim oldu. Hırant'ın krallığı döneminde, Karadeniz boğazının Avrupa yakası üzerinde, kral Bizas tarafından Bizantion şehri kuruldu. Yüzyıllar sonra, Yunan imparatoru Konstantinos'un geliştirip şenlendirdiği, Konstantinopolis diye kendi adını verdiği günümüzdeki İstanbul kenti, işte bu Bizantion şehridir.

Hırant'tan sonra Ermeni ülkesine sırasıyla, Haygazyan soyundan Intzag on beş yıl, Kığag veya Kılag otuz yıl, Horo üç yıl hükmettiler. Horo'dan sonra ise on iki yıl Haygazyan soyundan Zarmayr hüküm sürdü. O da mücadeleci ruhu ve zaferleriyle tanındı. Zarmayr'ın da katıldığı ve Truva savaşları diye bilinen İlyada savaşı işte bu döneme rastlar.

O günlerde Truva kralı Priamos'tu. Yunan yiğitleri onun kız kardeşi İasone'yi ülkelerine kaçırmışlardı. Kral Priamos, oğlu Paris'e, İasone'yi kurtarma görevi verdi. Paris, arkadaşlarıyla yola çıktı, Yunanlılar'ın, tanrıça Afrodit şenliklerini kutlamakta oldukları bir adaya vardı. Isparta prensi Menelaos ile karısı Helena da bu şenlikteydiler.

Paris, güzel Helena'yı görür görmez âşık oldu. Onu kaçırıp ülkesine, Truva'ya götürdü. Paris'in babası kral Priamos, Yunanlılar İasone'yi serbest bırakana kadar, Paris'in de Helena'yı geri vermeyeceğini düşünüp sevindi.

Menelaos, tüm Yunan prenslerinden, Truvalılar'dan öç almalarını, hep birlikte Truva'ya saldırarak, karısı Helena'yı geri almalarını istedi.

Yunanistan'ın tüm prens ve yiğitleri Truvalılarla savaşmaya ant içtiler Tesalya kralı Peleus'un oğlu Akhilleus ordunun ba-

şına geçti; bin iki yüz gemiyle yola çıkıp, on binlerce askerle Truva'ya saldırdılar. Kral Priamos'un diğer oğlu, Truvalılar'ın yiğit komutanı Hektor, bu saldırıya karşı koymakla kalmadı, Yunanlılar'a beklenmedik ölçüde büyük kayıplar verdirdi. Akhilleus'un orduları geri çekilmek zorunda kaldılar.

Yenilgiden sonra Yunan prensleri, Truva'yı dört bir yandan kuşatmayı, karşı tarafı zayıflattıktan sonra saldırıya geçmeyi kararlaştırdılar.

18. Haygazyan Soyundan Zarmayr Truva Savaşlarına Katılıyor

Truva kralı Priamos, Yunanlılar'ın savaş stratejisini görünce, ordularının zayıf kalacağını anladı, müttefiklerine, savaşa katılmaları için haberler yolladı. Priamos'un yardım dileği, Asur kralı Devdamos'a, Ermeni hükümdarı Zarmayr'a, Etiyopyalılar'a ve Amazonlara ulaştı. Tek memeliler adı da verilen Amazonlar, erkeklerin yerine kadınları savaşan bir ulustu.

Asur kralı Devdamos, bu savaşa şahsen katılmak istemedi. Zarmayr'ın yiğitliğini biliyordu; elçiler gönderdi, Asur askerlerinin komutasını da onun üstlenmesini istedi.

Zarmayr'ın iki ulusun askerlerini alıp Truva'ya gelmesi kral Priamos'u fazlasıyla sevindirdi.

Taraflar arasında amansız bir savaş başladı. Kâh cesur Akhilleus sayesinde Yunanlılar, kâh da Hektor ve Zarmayr'ın kahramanlıklarıyla Truvalılar öne geçiyorlardı. Savaş uzadıkça saldırılar şiddetlendi. Bir ara Hektor ve Akhilleus karşı karşıya geldiler. Hektor sert bir hamle yaptı. Bir mızrak darbesiyle Akhilleus'u yaraladı, bu arada mızrağı kırıldı. Akhilleus'un yarası ağır değildi, çaresiz kalıp kaçan Hektor'u izlemeye başladı, sonunda yetişti ve Truva surları önünde son darbeyi vurarak onu öldürdü.

Haygazyan soyundan Zarmayr, Hektor'un yenildiğini görünce Akhilleus'a saldırdı. Bu iki yiğidin müthiş mücadelesi sonunda ise, ölen, Zarmayr oldu.*

* Yunan mitolojisine göre, Akhilleus, kral Peleus ile tanrıça Thetis'in oğluydu. Çocukluğunda ayı beyni ve aslan ciğeriyle beslenmiş, annesi onu topuğundan tutup Styks nehrinin kutsal sularına batırdığı için de yara almaz olmuştu. Akhilleus'un yara alabileceği tek yeri, suya değmeyen topuğuydu.

19. Zarmayr'ın Halefleri ve Baruyr Isgayorti

Zarmayr'ın ölümünden sonra, Ermeni beyleri arasında iki yıl süren bir karmaşa dönemi yaşandı. Sonunda, Birinci Şavarş'ın soyundan Şavarş adlı bir bey, gücü ve cesareti sayesinde diğerlerini kendine bağlayarak ülkeye kırk üç yıl hükmetti.

İkinci Şavarş'tan sonra, yönetime Sünik eyaletinden Berc adında bir yiğit geldi. Otuz beş yıl süren hükümdarlığı süresince sadece ülkesini yönetmekle kalmayıp, yeniden yapılandırdığı ordusu sayesinde başka ulusları da kendine bağladı.

Berc'ten sonra, sırasıyla; Arpun yirmi yedi yıl, İkinci Berc kırk yıl, Pazug *yergaynagyats* [uzun ömürlü] elli yıl, Hoy kırk dört yıl, Husag otuz bir yıl, İkinci Ampag yirmi yedi yıl, Gaybag ise kırk beş yıl hükmettiler. Gaybag öncekilere kıyasla daha güçlü ve yiğitti. Gaybag'ın ölümünden sonra yönetimi alan Birinci Parnavaz ise otuz üç yıl hüküm sürdü.

Parnavaz'dan sonra kral olan İkinci Parnag, kırk yıl süren krallığı boyunca kaygısızlığı yüzünden ülke topraklarının yabancı ulusların saldırılarına uğramasına neden oldu. Bu dönemde pek çok bölge Asur hâkimiyetine girdi.

İkinci Parnag'ın ölümünden sonra, Ermeni ülkesine Hayg'ın soyundan Isgayorti hâkim oldu. Isgayorti'nin hüküm sürdüğü on yedi yıl boyunca ülke epey güçlendi, kendisi de topraklarının tümüne egemen olmayı başardı. İtalya'nın Roma şehrini kuran Romulus'un doğumu da onun zamanına rastlar.

Haygazyan soyundan gelen Isgayorti'nin ölümünden sonra, yerine, yiğitliği ve dehası sayesinde ülkesinin tarihini çok daha görkemli hale getiren oğlu Baruyr geçti.

Baruyr'un hükümdarlığı Asur kralı Sardanapal dönemine rastlar. Tatlı hayat, kadın ve şehvet düşkünü bir kişi olan bu

kral, Tonos Gongoğeros ya da Asurbanipal diye de bilinir. Düzenlediği şölenler ve rezillikte eşi benzeri olmayan âlemlerle ünlenen, kadınlara düşkünlüğünü gizlemeyen Sardanapal zevku sefa âlemine dalmıştı. Şehvetin aşırılığa vardığı eğlencelere "Sardanapal şöleni" adı verilmesi bundandır.

20. Taç Giyen İlk Ermeni Kralı Baruyr Isgayorti

Sardanapal'ın emrindeki beyler, onun insanlık dışı davranışlarına dayanamayarak, Mar Varpages adlı kurnaz, atılgan bir Medli önderliğinde ayaklandılar.

Varpages, günün birinde Sardanapal'la görüşmek üzere Ninova sarayına geldiğinde, onu kadın giysileri içinde, etrafındaki kadınlarla olur olmaz hareketlerde bulunurken görmüş ve çok kızmıştı. Saraydan ayrılırken Sardanapal'a isyan etmeyi kararlaştırmıştı. Böyle bir girişim için Haygazyan soyundan Baruyr Isgayorti'nin desteğine muhtaç olduğunu biliyordu; bu nedenle Baruyr Isgayorti'ye haber gönderdi, ona krallık onuru vaad etti. Kendine bağladığı diğer Asur beyleriyle birlikte Ninova'ya saldırıp, kenti kuşattı.

Kalabalık isyancıları gören Sardanapal, ordusuyla onlara karşı koymayı denedi; fakat çok çabuk yenildi. Sağ olarak rakiplerinin eline geçmektense ölmeyi yeğledi. Büyük bir odun yığını hazırlattı. Hazinesinin bir kısmını ve sevgililerini yanına alarak yığının üzerine çıktı, tutuşturdu, hep birlikte yanarak öldüler.

İsyancılar Ninova'yı zapt edip Varpages'i kral seçtiler. Varpages'in ilk işi, Baruyr Isgayorti'yi krallık şan ve şerefiyle onurlandırmak oldu. Böylece, Baruyr'un ölümünden sonra Ermeni tahtı yalnızca Baruyr'un çocuklarına miras kalacaktı. O zamana kadar Ermeni hükümdarları, bağımsız olmalarına rağmen bir krallık simgesinden yoksundular. Ülkenin taç giyen ilk kralı olma şerefine Baruyr Isgayorti sahip oldu.

Baruyr Isgayorti'nin krallığının son yıllarında Asur tahtının sahibi Sanherib [Senekerim] idi. Sanherib, Yahudiler'in önderi Hizkiya zamanında Kudüs'ü kuşattı. Nihai saldırıya hazırlanır-

ken, askerlerinin birbiri ardına öldüğüne tanık oldu. Askerleri, hiç savaşmadan, kısa sürede yok olan Sanherib, tanrıları kızdırdığını düşündü, Ninova'ya dönmeye karar verdi. Orada, iki evladı Atramelik (Adrammelek) ve Sanasar'ı (Şaretser), Asrak mabedine kurban edecekti. Babalarının bu amacını öğrenen oğulları, onu öldürdüler ve Ermeni ülkesine kaçtılar.

21. Ardzruniler ile Pakraduniler'in Kökeni

Baruyr Isgayorti, Atramelik ile Sanasar'ı iyi karşıladı, onlara Asur sınırı yakınlarında mülkler verdi. Sanasar'ın soyu ülkenin güneybatı yöresine yerleşti. Kısa zamanda çoğalıp Sim dağı halkını oluşturdular. Bu halk ve yaşadığı ülke, Sanasar'ın adıyla Sanasunk veya Sasunk diye adlandırıldı.

Atramelik ise Baruyr Isgayorti'nin buyruğuyla güneydoğuya yerleşti, onun soyundan da Ardzruni ile Kınuni beylikleri oluştu.

Baruyr Isgayorti kırk üç yıllık krallığı boyunca yurdunu geliştirip zenginleştirdi. Öldüğünde, güçlü Ermeni krallığı artık tüm komşu ülkeler tarafından tanınıyordu.

Baruyr Isgayorti'den sonra, yerine oğlu Hıraçya geçti. Aydınlık yüzü ve alev alev yanan gözleri nedeniyle kendisine Hıraçya [ateş gözlü] adı verilmişti.

İsrail ülkesini esir edip boyunduruğu altına alan Asur kralı Nabukodonosor'un, Hıraçya ile aynı dönemde yaşadığı anlatılır. Rivayete göre, Hıraçya, esir edilen İbraniler'in önde gelenlerinden Şampat adlı birini Nabukodonosor'dan ister ve onu büyük payeler verip Ermeni ülkesine yerleştirir. Pakraduniler işte bu Şampat'ın soyundan oluşmuştur. Bu nedenle Pakraduniler, çocuklarına çoğu kez eski İbrani dilindeki Şampat'la eş anlamlı Sımpat adını takarlar.

Hıraçya'nın hükümdarlığı yirmi iki yıl sürdü, öldüğünde, yerine oğlu İkinci Parnavaz geçti.

Parnavaz'ın on üç yıl süren hükümdarlığından sonra oğlu Bacuyc taç giydi ve ölümüne dek otuz beş yıl hüküm sürdü.

Bacuyc'dan sonra, oğlu Gornag sekiz yıl, Pavos ise on yedi yıl taç giydi. Ardından İkinci Haygag otuz altı yıl hüküm sürdü.

Yerine oğlu Yervant geçti. *Sagavagyats* [kısa ömürlü] diye bilinen Yervant, Ermeni ülkesine yalnızca dört yıl krallık edebildi.

Yervant, kız kardeşini Tuh yöresi [*Duhats kavar*] beyi Vartkes'le evlendirdi. Yiğit Vartkes, kral Yervant tarafından böylesine onurlandırılınca artık Tuh yöresinde kalmak istemedi.

22. Vartkes, Vartkesavan'ın Temelini Atar

Vartkes, tanrıça Artemis adına yapılmış Ardimet şehrinin bulunduğu yerde güzel bir kent kurdu. Krallara layık bir evlilikten sonra Ardimet şehrinin Şireş tepesi yakınında, Kasağ nehri kıyısına yerleşti, bu kente de Vartkesavan adı verildi.

Vartkes'in bu girişimi halk tarafından büyük takdir gördü, Ermeni halk ozanları, onun bu davranışını yüzyıllar boyu şu sözlerle seslendirdiler:

> Kalktı, gitti genç Vartkes
> Tuh yöresinden, Kasağ nehri boyunca.
> Gelip oturdu Şireş tepesine,
> Kasağ nehri kıyısında Ardimet şehrine,
> Kral Yervant'ın demir kapısını,
> Çekiçleyip, şekil vermeye.

Gerçekten de bu icraatından dolayı Ermeni halkının genç bir bey olan Vartkes'e gösterdiği yüksek takdir yerindeydi; çünkü sonraki gelişmeler, bu şehrin Ermeniler için ayrı bir önem taşıdığını gösterecekti.

Vartkesavan'ın yapımından yüzyıllar sonra, Arşaguni kralı Vağarş'ın bu şehri genişletip onardığı, surlarla çevirdiği, kendi adıyla Vağarşabad diye adlandırıp krallığına başkent ilan ettiği anlatılır.

Vartkesavan çağlar boyunca çeşitli onarımlar gördü ve sırasıyla *Nor kağak* [yeni kent], *Kağakutaşd* [kent ova], *Kağakamayr* [başkent] ve *Eçmiyadzin* adlarını aldı; bu sonuncu isimle de Ermeni ulusunun kutsal merkezi oldu. Dördüncü yüzyıldan başlayarak, yani Hıristiyanlığın kabulünden sonra, bu şehir kilise-

leriyle de ünlendi. Bu kutsal yerlerin en tanınmışları ana kilise (Surp Eçmiyadzin), Surp Hıripsime, Surp Kayane ve Şoğagat kiliseleridir. Surp Eçmiyadzin dördüncü yüzyıl başlarında, Surp Hıripsime ve Surp Kayane kiliseleri ise yedinci yüzyılda inşa edilmişlerdir.

Bu şehrin bir diğer zenginliği de Zıvartnots kilisesidir. Zıvartnots, özellikle görkemli sütun dizisi, rengârenk mozaikleri ve zengin kabartmalarıyla yedinci yüzyıla ait bir mimarlık şaheseridir.

23. Büyük Dikran

Tüm Ermeni kralları içinde en güçlüsü, yaptığı işler anılmaya en değer olanı Haygazyan soyundan Yervant'ın oğlu Büyük Dikran'dır. Pers kralı Kuruş ile ittifak kurup Medler'i devirmiş, oldukça uzun bir dönem Yunanlılar'ı kendine itaat ettirmiştir. Ermeni yurdunu genişletip eski sınırlarına ulaştırdığından, çağdaşlarınca kıskanılmış, fakat kendinden sonrakilerce sevilmiştir.

Dikran, yiğitliğiyle ulusunun başına geçti. Boyunduruk altındaki ulusunu yüceltip, başkalarına hükmeder, vergi alır duruma getirdi. Onun döneminde gümüş ve değerli taş hazineleri zenginleşti. Kadınlar ve erkekler rengârenk dokunmuş giysilere sahip oldular. Öyle ki çirkinler şahane görünüyor, güzeller ise tanrısallaşıyordu. Piyade askerler ata bindi, önceden sadece sapanla taş atan savaşçılar usta okçulara dönüştüler. Kazıklarla, sopalarla savaşanlar kılıç ve mızraklarla silahlandılar. Çıplaklar zırhlara büründü, kalkan taşır oldu. Büyük Dikran'ın askerleri bir yerde toplandıklarında, yalnızca görünüşleri, silah ve zırhlarının parıltısı, rakiplerini kaçırmaya yeterli oluyordu. Yervant'ın soyundan gelen kumral, kıvırcık saçlı Dikran, ülkeye sulh ve şenlik getirdi, pek çok güzellik kazandırdı. Ermeniler'in ataları *pampir* adı verilen telli sazla şöyle övüyorlardı onu:

"Güzel bir yüzü, bal damlayan gözleri vardı. İri yapılı, geniş omuzluydu. Yemede içmede nefsine hâkim, neşede ve bedeni arzularında ölçülüydü, bilge ve belagatliydi, bir insan için gerekli tüm özelliklere sahipti..."

Büyük Dikran, bu gibi pek çok övgüye layıktı; çünkü adildi ve insan eşitliğini seviyordu. İnsanların yaşamını ve koşullarını aklın terazisiyle tartıyor, iyileri kıskanmıyor, zayıfları küçümsemiyor, koruyucu kanatlarını hepsinin üzerine geriyordu.

24. Med Kralı Aştahag Tuzak Kuruyor

Büyük Dikran, Med ırkından Aştahag'la ittifak yapmış, kız kardeşi Dikranuhi'yi ona eş olarak vermişti.

Aştahag, Büyük Dikran'ın kız kardeşiyle evlenebilmek için çok yalvarmıştı. Böyle bir akrabalık sayesinde, Büyük Dikran'ın sevgisine nail olmayı ve ona ihanet edip, öldürmeyi düşünüyordu; zira Aştahag bir kehanet nedeniyle şüpheler içinde kıvranıyordu. Aştahag'ı meraklandırıp, aklını karıştıran konu, Pers kralı Kuruş'un Ermeni kralı Dikran'a önerdiği dostluk anlaşması idi. Bu anlaşmayı her anımsadığında uykusu kaçıyor, danışmanlarından "Persler ve Ermeniler arasında gerçekleşen sevgi bağını yok etmek için çareler aramalarını" istiyordu.

Nitekim, Pers kralı Kuruş'la Büyük Dikran arasında gerçekleşen anlaşma nedeniyle, Med kralı Aştahag tehdit altındaydı. Böyle karmaşık düşünceler içindeyken, bir gece, bir şey girdi düşüne. Bunu ne uyanıkken gözüyle görmüş, ne de kulağıyla duymuştu. Korku içinde uyanan Aştahag, günün ışımasını bile beklemeden danışmanlarını çağırdı. Üzgün bir ifadeyle gözlerini yere dikti, yüreğinin derinliklerinden bir iç geçirdi.

Danışmanları bu derin ah çekişin nedenini sorduklarında, cevap vermek yerine kederli bir sessizliğe gömüldü. Nihayet saatler sonra hıçkırarak konuşabildi:

"Sevgili dostlarım, bugün düşümde yabancı bir ülkedeydim. Sivri bir dağ dimdik yükseliyordu. Dağın tepesinde müthiş bir fırtına hüküm sürüyordu. Galiba Haygazlar ülkesinin dağı idi. Uzun uzun bakınca, kırmızı giysiler içinde, başı gök mavisi yazmalı bir kadını, dağın tepesinde oturmuş gördüm. Uzun boyluydu, kocaman gözleri kıpkırmızı yanakları vardı; doğum sancıları çekiyordu. Hayranlık içinde uzun uzun bu manzarayı sey-

rettim. Birdenbire üç çocuk doğurdu kadın. Üçü de gerçek bir yiğit. İlki bir aslanın sırtına atlayıp batıya doğru uçtu. İkincisi bir kaplana bindi, kuzeye yöneldi. Üçüncüsüyse bir canavarı dizginledi, korkusuzca ülkemize saldırdı.

Böyle karmaşık düşler görürken, bir an sarayımın çatısında olduğumu sandım. Bir sürü güzel şadırvanın süslediği bu üst katta ben ve sizler, bize taç giydiren tanrılarımıza kurbanlar kesip, günlük tüttürüyor, saygılar sunuyorduk. Aniden başımı kaldırdığımda, canavarın sırtındaki yiğidin, kartal kanatlarıyla üzerimize saldırdığını gördüm. Tanrılarımızı yerle bir etmek istiyordu. Ben Aştahag, hemen araya girdim, saldırıyı karşılayıp yiğitle kapıştım. Mızraklarımızla birbirimizin vücutlarını delik deşik ettik, dereler gibi kan akıttık ve bu sarayın güneş gören yüzünü, yani terası kan gölüne çevirdik. Başka başka silahlar da kullanarak saatlerce dövüştük.

Fakat, fazla söze ne hacet, sonunda yıkılan ben oldum. Bu müthiş tehlike, kan ter içinde bıraktı beni, uykum kaçtı. Artık kendimi ölmüş farzediyorum. Zira bu düş, Haygazyan soyundan Dikran'ın üzerimize korkunç bir şekilde saldıracağından başka türlü yorumlanamaz."

Danışmanları, Aştahag'ın bu düşü hakkında hayli yararlı açıklamalar getirdiler. Aştahag hepsini dinleyip teşekkürleriyle onurlandırdı ve sözlerini şöyle sürdürdü:

"Sevgili dostlar, makul, zeki ve hikmetli fikirlerinizi dinledim. Şimdi sizlere, tanrıların yardımıyla çıkar yol olarak düşündüğümü söyleyeyim.

Düşmandan korunmak veya onun düşüncelerinden önceden haberdar olmak için, aşk yoluyla hazırlanmış ihanetten daha yararlı bir yol yoktur. Bizim bunu sahte sözlerle ya da hazinelerimizle gerçekleştirebilme şansımız şu an yok. Bir tek çıkar yolumuz var, o da tasarladığım plandır. İhanet aracım, Büyük Dik-

ran'ın, zeki ve güzel kız kardeşi Dikranuhi ile evlenmektir. Zira bu tür akrabalık ilişkileri ziyaret olanakları yaratır, tuzak kurmak kolaylaşır. Yakınlarına zenginlik, şan şeref vaat edebilir, onu zehir ya da kılıçla öldürtebiliriz; ya da komutanlarını, valilerini rüşvetle elde edip, ondan ayırır, Büyük Dikran'ı, korumasız bir çocuk gibi ele geçirebiliriz."

25. Aştahag'ın Büyük Dikran'a Mektubu

Dostları planı kabul edip işe koyuldular. Aştahag, danışmanlarından birini büyük armağanlar ve bir mektupla Büyük Dikran'a yolladı. Mektupta şöyle diyordu:

> "Sevgili kardeşim; tanrıların bize bahşettiği en faydalı şeyin dostlar topluluğu, özellikle de zeki ve güçlü dostlar topluluğu olduğunu bilirsin. Çünkü bu durumda dış düşmanlar karışıklık çıkarmaya cüret edemezler, zira denediklerinde hemen kovulurlar. İçtekiler de benzeri bir kötülüğe teşebbüs edemezler, zira onlar da kıyasıya horlanırlar. Bu nedenle, dostluğun faydalarını görerek, aramızda var olan sevgiyi daha da pekiştirmeyi ve derinleştirmeyi düşündüm. Bu şekilde daha da güçlenecek, devletlerimizin sürekliliğini ve esenliğini koruyabileceğiz. Bu, kız kardeşin Dikranuhi'yi bana eş olarak vermenle gerçekleşebilir. Belki kendisi için de hayırlı sayar, kraliçelerin kraliçesi olmasına elverirsin. Sağ olasın sevgili kral kardeşim."

Büyük Dikran, Dikranuhi'nin Aştahag'a eşlik etmesine razı oldu. Tabii Aştahag'ın ihanetinden habersizdi. Kız kardeşini krallara layık bir alayla yola koydu. Aştahag, sırf yüreğinde gizlediği kötülükten değil, Dikranuhi'nin güzelliği nedeniyle de kadınlarının içinde ilk sırayı ona verirken, içten içe fesatlıklarını planlamayı sürdürdü.

Aştahag'ın karısı olduğu günden sonra, sarayda her şeyin Dikranuhi'nin arzularına göre düzenlendiği anlatılır. Herkes onun arzularına uymak zorundaydı, Halbuki, Aştahag'ın asıl amacı, hileyle Dikranuhi'nin kalbini kazanmak olduğundan, ona, kardeşi Büyük Dikran hakkında şunları diyordu:

"Kardeşin Dikran'ın, karısı Zaruhi'nin kışkırtması yüzünden,

Ariler kraliçesi olduğun için seni nasıl kıskandığını bilemezsin. Bunun sonucu ne olur, bilir misin? Önce ben ölürüm, sonra.Zaruhi de Ariler kraliçesi olur ve tanrıçalar katına geçer. Bu durumda sen iki şıktan birini seçmelisin; ya kardeş sevgisiyle Ariler önünde rezil bir çöküşü göze alırsın, ya da kendini düşünür, başına gelebilecek belaları önlemek için bir çıkar yol ararsın."

Bu kurnazlığın altında, Aştahag'ın istediği yönde davranmadığı takdirde, ölüm tehdidi gizliydi Dikranuhi için. Güzel kadın bu sinsi tuzağı sezdi, tatlı sözlerle Aştahag'ı oyalarken, güvenilir adamları aracılığıyla onun ihanetinden kardeşini haberdar etti.

26. Büyük Dikran'ın Aştahag'a Karşı Savaşı

Aştahag, kötü niyetini gerçekleştirmek için teşebbüse geçti ve elçiler aracılığıyla, Büyük Dikran'a, çok önemli bir konuyu görüşmek üzere, iki ülkenin sınırında bir noktaya gelmesi gerektiği haberini iletti. Dikran'a iletildiğine göre, söz konusu olan, yazışmayla halledilebilecek bir konu değildi. Aştahag'ın gizli düşüncelerini bilen Büyük Dikran bunu sert bir yazıyla açığa çıkardı. Böylesine bir kötülük, ortaya çıktıktan sonra hiçbir söz ya da kurnazlıkla örtülemeyeceğinden, savaş artık kaçınılmaz olmuştu.

Ermeni kralı, Kapadokya sınırından başlayarak, Gürcü ve Ağvan ülkesinin tüm seçkin savaşçılarını, Büyük ve Küçük Hayk'ın tüm yiğit askerlerini toplayıp, bütün gücüyle Med sınırına saldırdı. Aştahag, Ermeni kralının karşısına, pek de azımsanmayacak bir güçle çıkıp savaşmak zorundaydı.

İki ordu, birbirine saldırmadan, tamı tamına beş ay karşılıklı bekledi. Kız kardeşinin durumunu düşünen Dikran, acil bir hareketi uygun bulmuyordu. Dikranuhi'nin hayatını kurtarmak için bir çıkar yol bulmayı düşünüyordu. Bu gerçekleşince zaten çatışma da başladı.

Dikran uzun boyu, düzgün vücuduyla ayakta dimdik duruyor, elinde mızrağıyla eşsiz gücünü sergiliyordu.

Sözü uzatmaya ne gerek? Dikran, savaş alanında, Aştahag'ın kalın zırhını suyu yararcasına deldi ve mızrağının geniş temreniyle onu şişledi. Mızrağını geri çektiğinde, Aştahag'ın ciğerlerinin yarısı da dışarı geldi.

Görülmemiş bir kavgaydı; yiğitler yiğitlere karşı savaşıyor, birbirlerine sırt çevirmeden kahramanca çarpışıyorlardı. Saatlerce sürdü savaş ve ancak Aştahag'ın ölmesiyle sonucu ilan edil-

di. Bu başarıyla birlikte, Büyük Dikran'ın şanı bir kat daha arttı.

Savaştan sonra, Dikran'ın, kız kardeşi Dikranuhi'yi, krallara yaraşır bir alay eşliğinde, kendi adını verip Dikranagerd diye anacağı kente gönderdiği anlatılır. (Diyarbakır'ın kuzeydoğusunda, Batman çayının bir kolu üzerinde kurulmuş olan bu kent zamanla *Mardirosats kağak* [şehitler kenti], Nıpırgerd, Muafargin veya Miyafarikin diye de adlandırılmıştır.) Büyük Dikran'ın emriyle bu yöreler Dikranuhi'ye bağlandı. Yörenin Vosdan adlı asil sınıfının, bu krallık soyundan geldiği anlatılır.

Aştahag'ın ilk karısı Anuş ve Aştahag'ın soyundan çok sayıda kız ve erkek çocuğu, on bini aşkın esirle birlikte, Büyük Dikran'ın emriyle doğudaki büyük dağ tarafına, Koğtn sınırlarına kadar olan yöreye yerleştirildi.

Tüm bu olaylar, şarabıyla ünlü Koğtn yöresinin insanlarınca, *tıvelyatz yerker* [tarihsel anlatı şarkıları] ile söylenerek yüzyıllar boyu korunmuştur. *Koğtan yerker* [Koğtan şarkıları] da denen bu destanlarda, Ermeni krallarıyla birlikte, çoğu kez Aştahag'ın soyundan da söz edilir. Ermeniler *aştalıag* [ejderha] sözcüğünün, Ermenice'de *vişab*'a karşılık gelmesi sebebiyle, Aştahag'ın soyuna da Vişabazun [ejderha soyundan gelen] adını vermişlerdir.

27. Mitolojik Ermeni Anlatıları ve Vişabazunlar Hakkında

Halkı çok etkileyen tarihsel olaylar, söylencelerin, efsanelerin doğmasına neden olur. Tarih ve efsane, bu tür eserlerin yapısında birlikte yer alarak, sözlü halk edebiyatının temelini oluştururlar. Movses Khorenatsi'nin [Horenli Movses] bize ulaştırdığı bilgilerden, Ermeniler'in tarihsel geçmişinin, benzer eserler yönünden hayli zengin olduğunu anlamak mümkün. Ermeni tarihinin babası Khorenatsi, bu eserleri şöyle sınıflandırıyor: anlatı, söylence, efsane, ozan şarkıları, tarihsel anlatı şarkıları.

Khorenatsi'nin "Ermeni Tarihi" adlı eserinde, "anlatı" sözcüğü aslında günümüzdeki "tarih" anlamındadır.

Eserde, "söylence" sözcüğü, "yazılı tarih" karşılığı olarak kullanılıyor; bu tarihin sözlü olması halinde, Khorenatsi bunu, "geleneksel aktarım" veya "yazısız söylence" diye adlandırıyor.

"Efsane" sözle ya da şarkıyla ifade edilen ürünler olup konusu itibariyle halk edebiyatına değginlik içeriyor. Khorenatsi'ye göre, efsaneler, ardında belirli tarihsel gerçekler yatan alegorik öğeler içermekte olup, bu açıdan yorumlanmalıdırlar.

Khorenatsi, "ozan şarkıları" ile "tarihsel anlatı şarkıları" deyimini hemen hemen aynı anlamda kullanır. Bu iki deyim, kimi zaman "söylenmiş şarkılar", kimi zaman da "şarkıyla söylenen tarih" anlamındadır. Bunlar çoğu kez telli sazlar eşliğinde ezgiyle söylenir veya hikâye edilir.

Ermeni tarihinin babası Movses Khorenatsi'ye göre, Büyük Dikran, Aştahag'ı yendikten sonra, on bini aşkın Vişabazun'u tutsak edip ülkesine getirdi ve Masis dağının doğu yamacından Nahçivan'a, yani Koğtn sınırlarına kadar olan yöreye yerleştirilmelerini emretti.

28. Büyük Dikran'ın Oğlu Vahakn

Haygazyan krallarını kahramanlıklarına göre sıralamak gerekirse, Hayg ve Aram'dan sonra ilk sırayı Yervant'ın soyundan gelen Dikran'ın aldığı tereddütsüz söylenebilir. Zira hüküm sürdüğü kırk beş yıl boyunca her daim yiğitliğini korumuş, Aştahag'ı öldürmeyi başarmış, tüm maiyetini esir alıp Med ve Pers egemenliğine son vermiştir.

Büyük Dikran'ın ölümünden sonra, Haygazyan krallığı Pap, Diran ve Vahakn adlı üç oğluna kaldı. İçlerinde en güçlüsü olan Vahakn, kardeşlerini kendine tabi kıldı, tahtın sahibi oldu ve yirmi yedi yıl ülkeye hükmetti.

Mitolojik Ermeni tarihinde, Vahakn hakkında pek çok kahramanlık anlatılır. Vişabazunlar'a karşı kazandığı zaferler onu halkın gözünde tanrılaştırmıştır. Koğtan ozanları, Vahakn'ın doğumunu şöyle efsaneleştirmişlerdir:

Doğum sancısı içindeydi yer ve gök
Doğum sancısındaydı kıpkızıl deniz
Ve deniz gibi sancılıydı kırmızı kamış
Kamışın içinden duman tütüyordu
Kamışın içinden alev çıkıyordu
Ve alevlerin arasından
Bir çocuk çıkıp koşuyordu
Saçları ateşten
Sakalı alevdendi
Ve birer güneşti gözleri.

Pampir adı verilen telli bir çalgı eşliğinde söyleniyordu doğum efsanesi. Vahakn'ın ejderhalarla çarpışıp, onları yenmesi

de anlatılanlar arasındaydı. Yunan kahramanı Herakles'in serüvenlerine fazlasıyla benzeyen Vahakn'ın yiğitlikleri ve cesareti, onun tanrılaşmasının nedeni olmuş, ülkenin pek çok yöresinde, hatta Gürcistan'da, boyu kadar heykelleri yapılmış, adına kurbanlar adanmıştır.

29. Vahakn'ın Tanrılaşması

Efsanelerden de anlaşıldığı gibi, Vahakn, Ermeniler'in en çok sevilen krallarından biri haline gelmiş, halkın bu sevgisi onun zamanla Hıristiyanlık öncesindeki putperest dinde var olan, Arev [Güneş] veya Arek diye anılan tanrının yerine geçmesine neden olmuştur.

Başka uluslarda olduğu gibi, Hıristiyanlık öncesi putperestlik döneminde Ermeniler'in de Güneş'e tapındığı efsanelerden anlaşılmaktadır. Güneş'e tapınmanın Ermenilerde ne kadar derin izleri olduğunu anlamak için, bugün bile, Ermeniler'in dua ederken yüzlerini doğuya çevirdiklerini anımsamak yeterlidir. Dahası, günümüzde kiliselerin mihrabının konumu ve yönü de bunu kanıtlar. Böylece, tanrılaştırılıp tapınılan Güneş, bütün doğaüstü güçler gibi, ilk toplumlara has, mantık öncesi bir anlayışla, doğal halinden çıkıp insan şekline dönüştürülmüştür. Putperest Ermeni dininde de, insanlaşan Güneş ile Vahakn'ın şahsı özdeşleşmiş, putperest dönemin Güneş'e tapınma kavramı, zamanla Vahakn'a tapınmaya dönüşmüştür. Gerçekten de, Ermeni ozanların söylediği Vahakn'ın doğumu şarkısı ile, karanlık bir geceden sonra Güneş'in doğuşunun şiirsel anlatımı arasında büyük bir benzerlik görülür.

Koğtan şarkılarında, Vahakn'ın ejderler veya ejderha soyundan gelenlere karşı elde ettiği zaferler de anlatılır. Ejderhaları öldürmeyi başaran Vahakn, "ejder kıran" lakabını alır. Bu şarkılarda, Vahakn'ın kahramanlıklarıyla Güneş'in doğuşu yorumlamalarının nasıl özdeşleştiğini görmek mümkündür. Nitekim, ejderlerin Vahakn'a düşman olması gibi, karanlık da Güneş'in düşmanıdır.

Böyle bir anlayışta karanlık, Güneş'e saldıran ejderleri tem-

sil eder; fakat galip gelen daima Güneş olur. İlkel insanın istekleri ve doğanın aydınlanması gerçekleşip, gün ya da hayat, Güneş'in doğuşuyla başlamaz mı? Gece saatleri, kavganın uzun sürdüğünü ve sert geçtiğini gösterir. Ejderler hem kalabalık hem de güçlüdürler besbelli; zira Güneş'i kuşatmayı, hatta karartmayı başarabilmişlerdir.

Bu tür bir düşünce sonucu insanlaştırılan Güneş, Büyük Dikran'ın benzersiz ölçüde güçlü ve yiğit oğlu Vahakn'la özdeşleştirilmiştir. Nitekim Ermeni kralları ona "Yiğit Vahakn" adını vermişler, savaş zamanı da ondan kahramanca zafer dilemişlerdir. Tanrılaşan "Yiğit Vahakn"a tapınmak üzere mabetler inşa edilmiştir. Bunların en önemlisi Daron (Muş) yöresinde, Aşdişad kentinde inşa edilen Vahevahyan mabedidir. Tanrı Vahakn'ın, halkın sevgisine mazhar oluşu, onu kutlamak için özel gün tesbit edilmiş olmasından da anlaşılıyor. Her ayın yirmi yedinci gününe Vahakn adı verilmiştir.*

*Eski Ermeni takviminde ayın her gününün özel bir adı vardır. Aylar otuz gün olarak hesaplanmıştı ve günlerin isimleri şöyle idi: *Arek, Hrant, Aram, Markar, Ahrank, Maztegan, Asdğig, Mihr, Tzobaper, Murts, Yerazahan, Ani, Barğhar, Vanadur, Aramazt, Mani, Asag, Masis, Anahid, Arakadz, Kirkur, Gortuk, Dzmag, Lusnag, Tsiron, Nibad, Vahakn, Sein, Varak, Kişeravar.*

30. Vahakn'ın Vahe'ye Kadar Olan Halefleri ve Haygazyan Krallığının Sonu

Vahakn'ın soyundan gelenler Vahuni olarak adlandırılırlar. Uzun zaman Vahevahyan mabedinin kâhinliğini yaparak, ataları yiğit Vahakn'a hizmette bulunmuşlardır.

Büyük Dikran'ın oğlu Vahakn ölünce, yerine küçük oğlu Aravan geçti ve on sekiz yıl Ermeni ülkesine hükmetti. Aravan'dan, Aravenyan soyu türedi. Aravan'ın ölümünden sonra ise oğlu Nerseh otuz beş yıl kral oldu.

Nerseh'ten sonra kırk altı yıl hüküm süren oğlu Zareh'ten, Zarehavanyan soyu türedi. Onun ölümünden sonra ise ilk oğlu Armok kral oldu.

Armok'un ölümüyle tahta oğlu Paykam geçti, onun krallığı on dört yıl sürdü. Paykam'dan sonra oğlu Van geçti tahta. Van, 20 yıllık hükümdarlığı döneminde, Şamiram tarafından inşa edilmiş olan Şamiramagerd'i onardı ve ona kendi adını verdi.

Van'ın oğlu Vahe, yirmi üç yıllık krallığı süresince pek çok kez savaşmak zorunda kaldı. Yiğitliği sayesinde ülkenin şu veya bu kesimini yabancıların zapt etmesine izin vermedi.

Makedonyalı İskender'in seferleri dönemi, Vahe'nin hükümdarlığının son yıllarına rastlar. Büyük İskender, babasının öldürülmesi üzerine tahta çıktığında, ülkesinin, Pers kralı Dara'ya vergi öder olduğunu gördü. Makedonyalı İskender, yalnızca Persler'e vergi ödememeyi değil, ordularını iyice güçlendirip, doğuya sefere çıkmayı ve Dara'nın krallığına son verip tüm dünyaya hükmetmeyi tasarladı.

Dara, Makedonyalı İskender'in Persler'e bağımlı ülkelere saldırılarda bulunduğunu öğrenince çok kızdı. Ordularını Makedonyalı kralla savaşmaya gönderdi ama Dara'nın tüm ko-

mutanları ağır yenilgilere uğradılar. Komşu uluslara haber salındı. Yüz bin Pers ve altmış bin Med askeri dışında, içlerinde Haygazyanların son kralı Vahe'nin kırk bin piyade ve yedi bin süvarisinin de yer aldığı, değişik ülkelerin orduları Dara'nın etrafında birleşti.

Dara ile Büyük İskender'in orduları arasında şiddetli bir savaş başladı. Dara'nın ordusu kısa zamanda ağır kayıplara uğradı, Pers kralı savaş alanından kaçtı. Binlerce askerle birlikte Dara'nın annesi, karısı ve çocukları da Büyük İskender'in eline geçtiler.

Vahe'ye gelince; bu yiğit Haygazyan kralı, İskender'in ordularına karşı koyabilecek hiçbir güç kalmadığını görünce, komşu ya da uzak uluslardan, Hunlar'dan, Alanlar'dan, Ağvanlar'dan, Gürcüler'den, Kafkas ve Gortuk taraflarından asker toplayıp, bu orduların başına geçti ve Büyük İskender'in üzerine saldırdı.

Pek çok kahramanlıklar gösterip ağır kayıplar verdirdi; fakat sonunda yenildi, ölümü de Makedonyalı İskender'in elinden oldu (MÖ 328).

Vahe'nin ölümüyle Haygazyan krallığı sona erdi; birçok Asya ülkesi gibi, Ermeni ülkesi de Makedonyalılar'ın boyunduruğu altına girdi.

31. Ermeni Beyleri ve Yabancı Valiler Yönetimi

Ermeni ülkesi MÖ 328 yılında başlayan üç yıllık bir karışıklık dönemi yaşadı. Arşaguni kralları döneminin başlangıcına, yani MÖ 149 yılına kadar, ülke, yabancı valiler ve Ermeni beyleri tarafından yönetildi.

MÖ 325 yılında, Büyük İskender'in emriyle Ermeni ülkesinin ilk valisi olan Mihran'ın yönetimi beş yıl sürdü.

Büyük İskender'in ölümünden sonra, imparatorluğun başına geçmek isteyen komutanları arasında kavga baş gösterdi; zira hepsi de dünya hâkimi bu kralın halefi olmak istiyorlardı.

Uzun süren kavgalar sonunda İskender'in yerine üvey kardeşi geçti; fakat dirayetsiz biri olduğundan, ülkenin fiili yönetimi imparatorluğun başkomutanı Makedonyalı Perdikkas'ın elinde kaldı.

Makedonyalı Perdikkas, Mihran'ın yerine vali olarak kötü yürekli ve halka dayanılmaz ıstıraplar çektiren Neoptolemos'u yolladı.

MÖ 319 yılından başlayarak, zalim Neoptolemos'un iki yıllık valiliği döneminde, Ermeniler yoğun sıkıntılar çektiler. Halkın hoşnutsuzluğu zirveye ulaştı, Neoptolemos'a isyan başladı. Değişik yörelerden askerler gelip, Artvart adlı beyin çevresinde toplandılar. Bu yürekli bey, Neoptolemos'u ülkeden kovmayı başardı. Zalim vali ancak kaçarak hayatını kurtarabildi.

Yiğit Artvart'ın bu zaferi, Ermeni beyleri tarafından sevilip sayılmasına neden oldu, tümünün rızasıyla beylerbeyi ilan edilen Artvart, ülke yönetimine getirildi. (MÖ 317)

Ermeniler'in isyanını haber alan Makedonyalı Perdikkas, Neoptolemos'un kontrolu yeniden ele alması için ordu gönderdi. Fakat Artvart yenilmedi; Perdikkas, Ermeni ülkesinin asıl

yöneticisinin Artvart olduğunu kabul etmek zorunda kaldı, Neoptolemos'u da onun yardımcılığına atadı.

Büyük İskender'in ölümünden on iki yıl sonra Makedonya imparatorluğu dört namlı bey arasında bölündü. Böylece Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarında dört ayrı krallık oluştu. Makedonyalılar'ın kralı Kasandros, Asyalılar'ın kralı Antigonos, Mısırlılar'ın kralı Ptolemaios, Selefkiler'in kralı ise Seleukos oldu.

Bu dört devletin en güçlüsü, özellikle Asur ülkesi üzerinde hâkimiyet kurmuş olan Selefkiler'in krallığıydı.

Birinci Seleukos'un krallığının başlangıcı Artvart yönetiminin onuncu yılına rastlar. Seleukos şiddetli savaşlar başlatarak birçok ülkeyle birlikte Ermeni topraklarını da zapt edip, Artvart'ın ölümüne kadar ülkeyi kendisine bağımlı kıldı.

32. Ardaşes ve Zahrad'ın Ermenilere Yeniden Bağımsızlık Kazandırma Denemeleri

Artvart'dan sonra Hırant (Horont) da kırk beş yıllık yönetimi boyunca Selefkiler'e vergi verdi, onlara bağımlı kaldı.

Hırant'ın ölümünen sonra, namlı Ermeni beylerinden biri olan Ardavaz, yiğitliği ve gücü sayesinde tüm beyleri kendine bağlayıp kısa zamanda tüm ülkeye hükmetmeyi başardı.

Gücünün farkına varan Ardavaz, Selefkiler'e tabi olmayı istemedi, vergi ödemeyi reddetti.

Selefki kralı Üçüncü Antiokhos bunun üzerine saldırıya geçti. Ardavaz, savaşı kazanmanın olanaksızlığını görünce Selefki kralının arzularına uymayı kabul etti ve ülkesini elli yıl boyunca barış içinde yönetmeyi başardı.

Selefki kralı Antiokhos, Ardavaz'ın ölüm haberini duyunca ünlü komutanlarından ikisini Ermeni ülkesine vali tayin etti. Ardaşes (Ardaşias) Büyük Hayk'a, Zahrad (Zareh) ise Küçük Hayk'a vali oldu (MÖ 189).

Ardaşes ve Zahrad, Selefki krallığının eski gücünü kaybettiğini görünce, Romalılar'la anlaşmayı ve Selefki egemenliğine baş kaldırıp bağımlılıklarına son vermeyi denediler. Dördüncü Antiokhos, vali Ardaşes'in Romalılar'la birleşerek bağımsız bir krallık kurmak istediğini haber alınca, kalabalık bir orduyla saldırıya geçti. Ardaşes, önce karşı koymayı denedi. Fakat buna gücünün yetmeyeceğini görünce, Dördüncü Antiokhos'a bağımlılığı kabul ederek Selefkiler'in valisi olarak kalmayı kabul etti. Bu durum hayatının sonuna, MÖ 159 yılına kadar sürdü.

Ardaşes'in yerine oğlu Ardavazt geçti. Onun valiliği döneminde, Part kralı Büyük Arşag pek çok ülkeyi egemenliği altına alıyordu. Kendisine Partlar kralı Mihrtad adı da verilen Büyük

Arşag, birçok devleti, bu arada Selefki krallığını da yenip Fırat nehri ve Asur ülkesine kadar olan yerlere sahip olmayı başardı. Tüm ordusuyla Ermeni ülkesine girdi, vali Ardavazt'ı kovdu ve küçük kardeşi Vağarşag'ı Ermeni kralı yaptı. Böylece, ilk Ermeni Arşaguni kralı Vağarşag ile Ermeni Arşaguni krallığı başlamış oldu (MÖ 149).

HAYGAZYAN DÖNEMİ SONU

Ek

Ermeni Halkının Doğuşuna Bilimsel Yaklaşım

1. Hint-Avrupa Kuramı

19. yüzyılda, Darwin'in, biyolojik bulgulara dayanarak, insanın, insan benzeri bir maymun türünden evrildiği teorisini ilan etmesiyle, halkların kökeni veya tarihsel geçmişlerine dair araştırmalar yeni bir boyut kazandı. Darwin'in bu yeni teorisiyle, insan soyunun kökeniyle ilgili Kutsal Kitap'ın içerdiği bilgiler reddedilmiş oluyor, tüm halkların aynı atadan, Adem'den geldiğine inanmak artık olanaksızlaşıyordu.

Bilimsel düşüncenin bu yeni kavrayışı ışığında, insan topluluklarıyla ilgili sorunlar yeniden ele alınıyor, bu vesileyle değişik sosyal bilimler ortaya çıkıyordu. Tüm bu bilimlerin amacı, insan aklının sorgulayıcılığına Kutsal Kitap'tan daha yeterli yanıtlar bulmaktı.

Sosyal bilimlerin benimsediği pozitif yönelim, 19. yüzyıl düşünce tarzına pek de yabancı sayılmazdı. Yaklaşık üç yüz yıl öncesinde, doğal bilimler, Bacon sayesinde bu metodu zaten uygulamaya başlamıştı.

19. yüzyıl başlarından itibaren, çeşitli sosyal bilimlerin yanı sıra, dilbilim de halkların tarihsel geçmişi meselesini ciddi olarak ele almaya başladı. Uzun araştırmalar sonunda, tanınmış dilbilimciler, birtakım diller ve o dilleri konuşan halklar arasında önemli bağlantılar bulunduğu kanaatine vardılar.

Hemen hemen tüm diller bu temel üzerinde sınıflandırılıp, dil gruplarına bölündüler. Bunlardan biri Hint-Avrupa dil grubu adını aldı. Hindistan'dan başlayarak birtakım Asya toplumları ve hemen tüm Avrupa halklarının dilleri bu gruba giriyordu.

Araştırmalarını derinleştiren dilbilimciler, çok eski bir tarih döneminde, Hint-Avrupa dil grubu üyesi olan halkların kökende ırkdaş olduklarına kanaat getirdiler. Başlangıçta aynı olan dil-

leri zaman süreci içinde halkların bölünmesiyle değişikliğe uğramış, aynı kökten, fakat farklı dillere dönüşmüştü.

Hint-Avrupa dilbilimcileri, ırkdaş toplumların ilk vatanlarının neresi, ilk anadillerinin hangisi olduğunu belirlemek istediler. Bu sorulara yanıt olarak, başlangıçta bu toplumların anayurtlarının Hindistan, anadillerinin ise Sanskritçe olduğu savını ileri sürdüler; fakat bu sav uzun ömürlü olmadı, birbirinden farklı üç görüş ortaya çıktı. Bunlardan birincisine göre Hint-Avrupa halklarının anayurdu Orta Asya veya Pamir adlı ülkeydi; ikinci görüşe göre bu halklar başlangıçta Baltık denizinin güney sahillerinde yaşamışlardı; üçüncü görüş ise Hint-Avrupa halklarının ilk vatanının Batı Avrupa olduğunu kabul ediyordu. Tüm Hint-Avrupa bilimcilerinin birleştiği ortak nokta, bu halkların ilk dilinin Sanskritçe olmadığıydı. Mutlaka bir Hint-Avrupa ilk anadili var olmuş, fakat birtakım ortak kök sözcükler dışında hemen hemen hiçbir halk tarafından bu dil korunamamıştı.

Dilbilimciler, Hint-Avrupa dili sayılan pek çok dil arasından Ermeni diline de dikkatlerini yoğunlaştırdılar. İlk kez 1837 yılında, Prof. Petermann Ermenice'nin de Hint-Avrupa grubu dillerinden biri olduğunu belirtti. Windischmann ve karşılaştırmalı dilbilimi kurucusu Bopp ve daha birçok Hint-Avrupa dilbilimcisi Petermann'ın yanında yer aldılar. Bunlardan Gosche, Müller ve Lagarde, Ermenice'nin Hint-Avrupa diller grubunda bağımsız bir dal olmayıp, Hint-Avrupa grubunun İran veya Ari dilleri grubundan olduğunu iddia ettiler; fakat 1880'li yıllarda Hübschmann bu görüşü reddetti; Ermenice'nin, Hint-Avrupa dil grubunun bağımsız ve kendine özgü bir dalı olduğunu, kendisi gibi düşünenlerle birlikte, kanıtlarla kesinleştirdi.

2. Hint-Avrupa Teorisini Kabul ve Reddeden Görüşler

Ermeni dilinin Hint-Avrupa kökeninin kesinleşmesinden sonra, dilbilimci ve tarihçiler, Ermeni halkının ortaya çıkışı sorununa el attılar. İlk iş, Ermeniler'in Hint-Avrupalı atalarının kimler olduğunu, ne zaman, nereden, hangi yoldan gelip bu topraklara yerleştiklerini belirlemek oldu.

Hint-Avrupa bilimcileri, eski Yunan tarihçilerinin tanıklıklarına dayanarak, Hint-Avrupalı ırkdaş ulusların anayurtlarını terk ettikleri, bir bölümünün, MÖ 15. yüzyılda Balkan yarımadasına yerleştiği, Balkan veya Trakya yarımadasına gelenlerin içinde Armenler'in de bulunduğu ve diğer Hint-Avrupalı ırklarla birlikte, onların da Küçük Asya'ya doğru çok ağır da olsa göç ederek MÖ 7. yüzyılda bu dağlık yöreye yerleştikleri sonucuna vardılar.

Buna göre, Hint-Avrupa teorisi Ermeni halkını teşkil eden başlıca öğenin Armenler olduğunu kabul ediyordu. Armenler, Hint-Avrupalı ırkların yurdundan hareketle, Küçük Asya'daki dağlık yöreye yerleştikten sonra, oradaki yerli ırkları içlerine almışlardı.

Fakat 19. yüzyıl sonlarında, bazı dilbilimciler Ermenice'nin saf bir Hint-Avrupa dili olmadığı kanısına vardılar. Onlara göre, Ermenice Hint-Avrupalı olmakla birlikte, Hint-Avrupalı olmayan öğeler de içeriyordu. Bu durumda Prof. Kerovpe Badganyan'ın 1880'de ileri sürdüğü görüş önem kazanıyordu. Buna göre Ermeni halkı tek bir öğeden ibaret değildi ve kendisini betimleyen Hay ve Armen adlarının da gösterdiği gibi, iki ayrı öğenin bütünleşmesiyle oluşmuştu.

Ermenileri göç etmiş halklardan sayan Hint-Avrupa uzmanlarının görüşü, Prof. Badganyan'nın öğrencisi Rus araştırmacı

Marr tarafından ciddi bir şekilde eleştirildi. Marr'a göre Ermenice, Hint-Avrupa dil grubunun bir dalı olmayıp, yerel dillerin ve Hint-Avrupa karışımının özel bir örneğini oluşturuyordu. Ermenice'de ağırlık yerel öğeye aitti ve sözcük dağarcığı Hint-Avrupalı olmaktan çok, yereldi.

Marr, Ermenice'nin, temiz yerel dil ile kusursuz Hint-Avrupa dilleri arasında yer aldığını belirtiyor, Ermeni dilinin, yörede, Ermeni halkının sosyal gelişiminin gerçekleştiği kültürel ortamda teşekkül ettiğine kanaat getiriyordu.

1930'lu yıllarda, Hint-Avrupa bilimcilerinin teorisi Prof. A. Garipyan tarafından da eleştirildi. Garipyan'a göre, "Ermeniler göçmen bir halk olmadıkları gibi, başka güçlü bir ırkın kolu da değiller. Onlar, yerel, soya dayalı olarak birlikte yaşam sürdüren küçük toplulukların karşılıklı kaynaşmasıyla, siyasi, sosyo-ekonomik etkileşimle, üretici güçlerin gelişmesiyle oluşmuş bir halktır."

Prof. Garipyan en az iki yüz soyun, feodal bir toplum meydana getirerek, birleşip Ermeni halkını oluşturduğunu; bu iki yüz soyun yöneticilerinin Ermeni halkının asillerine, beylerine, sahiplerine, kısacası Ermeni feodallerine, toprağa bağlı alt kesimininse serf-köylüye dönüşmüş olduğunu düşünüyor.

Hint-Avrupa teorisinin son temsilcilerinden biri de, 1945 yılında yayımladığı *Kıınagan Desutyun Hay Joğovirti Badmutyan* [Ermeni Halkı Tarihine Analitik Bakış] adlı eserinde Ermeni halkının doğuşu ve gelişimi meselesinin çözülmüş olduğunu varsayan Prof. H. Manantyan'dır. Manantyan'a göre 19. yüzyılda gerçekleşen bilimsel araştırmalar ve büyük buluşlar sayesinde, günümüz Ermenilerinin atalarının, tahminen MÖ 7. yüzyılda ya da 6. yüzyıl başlarında Küçük Asya'dan göç eden Hint-Avrupalı Armenler olduğu kesinlikle anlaşılmıştı. Armenler, Traka-Frigyalı ırklarla birlikte, Avrupa'dan Çanakkale yoluyla MÖ 13. yüzyıl

sonları veya 12. yüzyıl başlarında Küçük Asya'ya göç etmişler ve Ermeni halkının oluşum sürecinde bu Armenler'le Khaltlar (Urartular), Ermeni dağlık yöresinin Khalt öncesi (Urartu öncesi) daha eski ırkları ve özellikle de Hayasa'nın Hint-Avrupalı olmayan sakinleri kaynaşıp birleşmişler. Böylece Armenler'e "Hay" adı Hayasa'dan miras kalmış, ülkeye ise "Hayasdan" adını vermişler. Demek oluyor ki Manantyan'a göre günümüz Ermenilerinin ataları yalnızca Hint-Avrupalı Armenler değil, aynı zamanda Urartular, Urartu'nun en eski yerel toplulukları ve Hayasa ülkesinin yerlileridir.

19. yüzyıldan günümüze dek teorilerde ortaya çıkan birtakım farklılıklara karşın, tüm Hint-Avrupa araştırmacıları, Armenler'in Hint-Avrupa kökenli göçmenler olduğu ve gelip yerel öğelerle kaynaştıkları görüşünde hemfikirdirler.

3. İçeriye Göç Teorisine Temel İtirazlar

A. Prof. Arakelyan'ın İtirazları

Hint-Avrupa araştırmacılarının bu teorisine, en güçlü itiraz Prof. Arakelyan'dan geldi. Arakelyan, 1948 yılında yayımladığı araştırmasında Hint-Avrupa uzmanlarının içeriye göç ("migration") teorisinin temel kanıtlardan yoksun olduğunu ileri sürdü:*

> Fakat Armenler'in migrasyonu sadece efsaneler ve varsayımlar üzerine kurulmuştur. Hint-Avrupa araştırmacıları bu konuda Yunan tarihçilerine başvurur. Herodotos'a (MÖ 5. yüzyıl) göre, "Armenler Frigyalılar gibi silahlanmışlardı ve bir Frigya kolonisiydiler." MÖ 4. yüzyılda yaşamış olan Eudoksos ise "Armenler Frigya kökenlidir, dillerinde de pek çok şey Frigcedir" der. Daha sonra, MÖ 1. yüzyıl yazarı Halikarnassoslu Dionysios, Armenler'le Frigyalılar'ın aynı dili konuştuğunu yazar. Strabon'un (1. yüzyıl) anlattığı efsanede ise, gemiyle Kolkhis'e giden Argonautlar'ı yöneten İason'a, Tesalya'daki Poyreis gölü yakınlarındaki Armenion kentinden Armenios yoldaşlık ediyordu. Onun yol arkadaşları, Agilisen'in Sesberidis'inden Galaken ve Adiabenos'a kadar olan yörede yaşardı ve ülke de Armenios'un adıyla Armenia adını almıştı. Bir başka yazar, Antipatros ise, Armenios'un Rodoslu olduğunu yazar.
>
> Tüm bu tanıklıklar, güvenilir tarihi dayanaktan yoksun olup, eski dünyada varolagelen sayısız efsaneler arasında yer alırlar. Yunanlılar, Frigyalılar'ın Balkanlar'dan göç ettiği ve Ermenilerle akrabalık ilişkileri olduğu hakkında söylencenin dışında, örneğin, Persler'in ve Medler'in de Balkanlar'dan göç ettiği efsanesini yaratmışlardır.

---

* P. Arakelyan, *Migrasyon Desutyuni yev Hay Joğovirti Araçatsman Hartsi* [Migrasyon Teorisi ve Ermeni Halkının Oluşumu Sorunu], Erivan 1948 (s. 31-32).

Meillet, Markwart gibi Hint-Avrupa bilimcileri de Ermenice ile Frigce arasındaki akrabalık tezinin temelsiz olduğu görüşündedirler. Yunan yazarları, Strabon'da rastladığımız Argonaut Armenios efsanesi dışında, Ermeniler'in Balkanlar'dan göç ettiğine ilişkin doğrudan bir kanıt getirmiyorlar. Markwart ve diğer Avrupalı bilim adamları ise, tarihi efsaneleri 20. yüzyılda kendileri tarafından inşa edilen yeni bir efsaneyle "kanıtlama" gayreti içindedirler.

Hint-Avrupa bilimcileri, yalnızca şekil ve ses benzerliklerinden yararlanarak, Ermeniler'in Armen adını anımsatan ırklar ve yer adları bulma gayretine girmişlerdir. Homeros'ta Arimler, Tesalya'da Armenion kenti, daha sonra Karadeniz kıyısında, Sinop yakınlarındaki Hormonion kenti ile Ormeni dağı ve benzeri tüm adların çürük temeli üzerine Armenler'in göç yolu çizilmek istenir.

Prof. Arakelyan, eserinde, Ermenice'yi bir Hint-Avrupa dili varsayan Hint-Avrupa bilimcilerine yönelik eleştirilerini sürdürerek, onların çıkış noktalarının, kesin olarak kanıtlanmış olduğunu varsaydıkları, aslında efsaneye dayanan, içeri göç (migrasyon) teorisi olduğunu belirtir.

B. Prof. Ğapantsyan'ın İtirazları

Ermeni halkının doğuşu ve oluşumu konusunda Hint-Avrupa bilimcilerinin teorilerine karşı çıkan bilim adamlarından biri de akademisyen K. Ğapantsyan'dır. Bu tanınmış Armenologun ölümünden sonra basılan son eserinde*, yazar, evvelce yapılmış Ermeni dili araştırmalarını da irdeleyerek, "Ermeni halkı ve dilinin oluşumu" başlığı altında görüşünü şu sözlerle açıklar:

* K. A. Ğapantsyan, *Hayots Lezvi Badmutyun* [Ermeni Dilinin Tarihi], Erivan 1961 (s. 33-34).

"...Bu durumda, Ermeniler'in, kendi klasik dillerini, Küçük Asya'nın yerel toplumlarından hazır bulmadıklarını veya dışarıdan getirmediklerini kesinlikle söyleyebiliriz. Ermenice, Ermeni halkının var olmasıyla ilintili olarak yeni bir doğum ve oluşumdur; belli ırkların veya ırk topluluklarının belli kesimleriyle, onların politik rolü ve güçleriyle bağlantılıdır. Demek oluyor ki, Ermenileşmek, anayurdun dört bir yanında, veya tüm yerleşim merkezlerinde aynı zamanda başlayıp biçimlenmediği gibi, yörede yer alan elli kadar ırk veya soy topluluğunun Ermenice'nin yapılanmasına katkısı da eş düzeyde olmamıştır.

Gerçi yöredeki ırklar, MÖ 7. ve 3. yüzyıllar arasında yeni Ermeni halkını oluştururken giderek Ermenileştiler, fakat örgütlü, kültürel bakımdan daha gelişmiş, ülke yönetiminde söz sahibi çekirdek ırk topluluğu henüz sınırlı bir durumda idi."

Prof. Ğapantsyan'a göre, bu şartlarda, yaşamak üzere bu topraklara göç eden yeni ırklar Ermeni dili ağızlarını şekillendirebilirlerdi; fakat "zaten gelişmiş ve yerleşmiş olan güçlü resmi dili" etkileyemeyeceklerdi.

Ermeni dilinin oluşumu ve gelişimi konusunda yeni bir yaklaşımla araştırmalar yapan Prof. Ğapantsyan, bu kez dilin en eski kaynaklarını ele alır, Ermenice ile birtakım Küçük Asya (Asyanik) ölü dilleri, Hititçe, Gürcüce, Palaca, Mekrelce [Mingrelia dili], Canca [Çhala, Lazca], Hurrice [Khurrice], Urartuca arasındaki ilişkileri tesbit eder ve adı geçen dillerle Ermenice arasında önemli ilişkiler, dil ve sözcük genellemeleri ve karşılıklı sözcük alışverişleri olduğunu ortaya koyar.

Daha sonra, Ermeni dilinin Hint-Avrupalılığını, dilbilgisi yapısını ve sözcük dağarcığını etraflıca araştıran Ğapantsyan, Ermenice'nin, büyük çoğunluğu yerel veya Asyanik olan kök sözcüklerden ziyade, dilbilgisi yönüyle Hint-Avrupalı olduğu kanaatine varır.

Acaryan'a göre Ermenice'de 713 Hint-Avrupa kökenli kök sözcük mevcuttur. Ğapantsyan bu sayıyı abartılı bulur, Hübschmann'ın sadece 300 kök kabul ettiğini anımsatır. Meillete'ye göre ise Ermenice'de Hint-Avrupa kök sözcükleri 400'ü aşmaz, Ğapantsyan'ın düşüncesi ise bu sayının 300-400'den fazla olamayacağıdır. (Ğapantsyan, age. s. 295-296)

4. Haya ve Arme Irk Birlikleri ve Ermeni Halkının Çekirdeği

Siyasi-tarihsel veriler ve sosyoloji genellemeleri, eski çağlarda insan topluluklarının, bir halkı oluşturan kan bağı, soy birliği, ırk gruplaşmaları, ortak ırk çatışmaları gibi tarihsel-toplumsal gelişmeler çerçevesinde bir arada yaşadıklarını gösteriyor.

Ermeni halkı için de durum böyledir. Yöredeki yerel ırkların sosyal gelişimiyle, belli bir tarihi süreçte, Ermeni halkının oluşumu gerçekleşmiş, bunun sonucunda, MÖ 2. yüzyılda, Ermeni devleti kavramı, Ermeni topraklarında, yerel öğelerin, coğrafi, tarihsel ve kültürel ortamı içinde gerçekleşmiştir.

Son onyıllarda gerçekleşen araştırmalar sayesinde, yörede insan yaşamının varlığının eski taş devrinden başladığı, tunç ve demir devirleri boyunca sürmüş olduğu ve Ermeni halkının oluştuğu dönemlere kadar uzandığı kanıtlanmıştır.

Prof. Ğapantsyan'ın *Hayasan –Hayeru pıorran* [Hayasa – Ermeniler'in beşiği] adlı çalışmasından, Küçük Hayk ve Yüksek Hayk toprakları üzerinde MÖ 15. yüzyılda, Haya ırklarından Hayasa-Azzi ırk-soy birliğinin oluştuğunu ve yaklaşık üç yüzyıl boyunca Hititlerle savaştığını biliyoruz. Savaşçı bir ırk olan Hayasalar'ın başı, Hititler tarafından "kral" diye adlandırılıyordu. Hayasa, özel orduya, hayli gelişmiş ekonomi ve kültüre sahipti.

Aynı şekilde, MÖ 13.-10. yüzyıl Asur çiviyazısı kitabelerinden, Van gölü dolaylarındaki altmış kadar Nayiri ve Urartu soyunun yirmi üç kralı hakkında bilgiler ediniyoruz. İşte bu soylar birleşerek önce Nayiri, daha sonra Urartu ırk birliklerini kurdular. Bundan sonra da, tarihsel-toplumsal gelişmeler sonucu Urartu devleti meydana geldi.

Kimmer ve İskit saldırıları sonucu zayıflayan Urartu devleti-

nin Medler'in darbelerine dayanamayıp yıkılmasıyla (MÖ 585) Ermeni platosunda yer alan Hayasa ve Arme ırk birliklerinin güçlenmesi için uygun koşullar oluştu.

Hayasa ırk birliği, yöredeki birkaç ırkı da kendine bağlayıp doğu ve güneydoğuya doğru yayılmaya başladı; sonuçta, MÖ 6.-5. yüzyılda Hayasa ve Arme ırk toplulukları birliği gerçekleşti ve bundan da Ermeni halkının çekirdeği meydana geldi.

Bunu, Ermeni platosundaki diğer ırk grupları ve Urartular'ın önemli bir bölümü ile Küçük Asya'ya yerleşen Kimmer-İskit boylarının da bu çekirdeğin içinde eriyip özümsenmesi izledi.

Tabii, MÖ 7. ve 6. yüzyıllarda sosyopolitik durum, böylesi bir oluşum için gerekli koşulları yaratmak yönünden hayli elverişliydi. Örneğin Asur-Babil ve Urartu devletleri yıkılmıştı; bu yıkılışın önemli nedenlerinden biri İskitlerle (Saklar, Sakalar) Kimmerler'in saldırıları ve de güçlü Med devletinin ortaya çıkması, İskitlerle Medler'in anlaşması idi. Benzer elverişli koşullar MÖ 6.-4. yüzyıllarda Pers ve MÖ 3.-2. yüzyıllarda Selefki devletlerinin ortaya çıkmasıyla sürdü. İşte tüm bu etkenler Ermeni halkının oluşumunu tamamlaması için uygun zemini hazırladı.

5. Ermeni Kültürünün Doğal Beşiği

Tarihsel-toplumsal gelişim süreçlerini tamamlayan yerel ırk gruplarının kaynaşması sonucu Ermeni toplumunun oluşumunu gerçekleştirdiğini kabul etmek için etnik ve kültürel yönden de dikkate değer pek çok neden mevcuttur.

Ermeniler'in maddi kültür birikiminin göçmen bir halkın beraberinde getirdiği kültür olmadığını da söylemek gerek. Son birkaç on yılda Ermenistan ve Transkafkasya'da yapılan araştırmalar sayesinde, artık buralarda yaşayanların kültürel gelişimi biliniyor. Göç eden toplumların beraberinde getirdikleri kültürün kanıtı olarak bulunanlarsa, İskit okları, kılıçlar, İskit at iskeletleri ve dizginleridir.

Prof. Marr'a göre, Ermeni halk kültürünün dışarıdan ithal edilmiş olmadığı, kültür yaşamıyla ilgili pek çok sözcüğün yerel kökenli olmasından bellidir. Örneğin, ağaç ve bitki adları, toprağı işleme ve yapıcılıkla ilgili adlar, çiftçilikle ilgili aletler ve metal adları, büyücülük ve kehanetle ilgili sözcükler, putperest tapınç ve bu vesileyle kurban edilen hayvan adları, ruhsal durumları ifade eden sözcükler vb...

Sonuç olarak Yakındoğu siyasal tarihi, Ermenistan ile komşu ülkelerde bulunan çiviyazısı ve hiyeroglif yazıtlar, maddi ve tinsel kültürle ilgili sözcükler, yer ve ırk adları, antropolojik ve etnik veriler, Ermeni halkının MÖ 7.-2. yüzyıllar arasında gerçekleşen oluşumunun, bir topluluğun yüzlerce yıllık iç gelişiminin tarihsel sonucu olduğunu teyit etmeye yeterlidir.

Ermeni halkının tarihsel geçmişi hakkında tarih biliminin elde ettiği bilgiler arasında, dikilitaşlar üzerine oyulmuş yazıların yorumlanması da önemli bir yer tutar.

Nitekim, sosyal bilimlerin ilettiklerinin yanı sıra Akad

(Asur-Babil) ve Hitit yazıtlarından da sağlam tanıklıklara sa hibiz. Bu yazıtlardan edinilen bilgiler ışığında, Ermeni halkının en yakın atalarının, Ermeni platosunun batısında ve Küçük Asya'nın doğu bölümlerinde yaşamış olduğuna kesin gözüyle bakılmaktadır. Hemen hemen tüm eski toplumlar gibi Ermeniler de, ayrı adlar taşıyan ve aralarında kan bağı olan ırklardan meydana gelmişlerdir. Tüm Ermeni ırklarıyla ilgili yazılı belgeler elimize ulaşmamış, çoğunlukla "Hay" ve "Armen" ırk grupları hakkındaki bilgiler günümüze kalmıştır.

6. Yerel ve Göçmen Irklara Kıyasla Hayaslar'ın Öncü Rolü

Hitit kaynaklarının aktardığı bilgiler sayesinde, MÖ 15. yüzyılda Küçük Hayk ve Yüksek Hayk topraklarında, Hititler'in "Hayasa-Azzi" diye adlandırdıkları bir ırk birliğinin varlığı günümüz tarih bilimi için artık bir sır değil. Bilim adamlarının kanısınca Hayasa adının sonundaki "sa" eki bir soyun veya ırkın yaşadığı yeri gösteriyor; bu nedenle Hayasa sözcüğü, Hayalar'ın veya Haylar'ın ülkesi anlamını taşıyor; tıpkı Khattusa – Khetler'in başkenti; Khurlusa veya Khurlasa –Khurriler'in yeri; Zazzisa –Zazalar'ın yeri vb. örneklerinde olduğu gibi. (Ğapantsyan, age. s. 37)

Hitit kaynaklarında Hayasa-Azzi ırk birliğine verilen iki isimden hareketle, bilim adamları, burada var olan iki ırk grubunun, daha sonra Hayalar'ın, yani Haylar'ın öncülüğünde birleşerek bir ırk birliği meydana getirdiği kanısına varmışlardır.

Armenler hakkında ortaya çıkarılan bilgiler ise Hint-Avrupa teorisini reddeder. Nitekim, önemli verilere dayanarak, Armenler'in, Frigyalı ırkların Küçük Asya'ya akın edip yayılmasından çok daha önce Ermeni platosunun güneybatı ve Küçük Asya'nın doğu yörelerinde (Kapadokya'dan Sasun dağları eteklerine kadar) yaşadıkları ve bunların eski Akad ve Hitit yazıtlarında Arman, Asur yazıtlarında Arime veya Urume, Urartu yazıtlarında ise Arme veya Urme adlarıyla anıldıkları kabul ediliyor. Bu konuda da bilim adamları Armeni, Armenia, Armina adlarındaki "ni, nia, ina" takılarının şu ya da bu ırkın yaşadığı yer anlamına geldiğine hemfikirler: Piya*ina* –Urartu, Khatt*ina* –Khetler ülkesi, Nizip*in (*Mıdzp*in)*, Gar*in*, Bağ*in*, Ard*in*, Tal*in* vb. (Ğapantsyan, age. s. 44). O halde "Armeni" veya "Armina" da Armenler ülkesi veya Arme ırkı ülkesi anlamı taşıyor.

Arrnenler'in Küçük Asyalı eski bir ırk birliği olduğu hususunda tarih biliminin elde ettiği bilgilerin temeli, Akad, Asur ve Urartu kayıtlarını temel alarak MÖ 26. yüzyıla kadar uzanır.

Hayasa ve Armina örneğinde olduğu gibi, pek çok yer adını inceleyen araştırmacılar Urartu, Hurri ve Kafkasyalı diğer yerel ırkların yanı sıra, Hititler, Küçük Asya'dan Frigya, Kimmer, İskit ve İran'dan birtakım göçmen ırkların da Ermeni halkıyla karıştığı düşüncesindedirler. Çağdaş araştırmacıların önemli bir kesimi Hint-Avrupa teorisinin aksine, Ermeni halkının oluşumunda öncelikli rolü Armenler'in değil, Hayaslar'ın oynadığı kanaatindedirler; çünkü yerli ve göçmen ırkların tümü (Armenler dahil) ırklarının asıl adlarını kaybetmiş, Hayaslar'ın adıyla kendilerin Hay, ülkelerini de Hayasdan diye adlandırmışlardır.

Ermeni halkının oluşumunda Hayaslar'ın önemli rolü olduğunun güçlü bir kanıtı da mitolojik Ermeıii tarihinde Hayg'a atfedilen roldür. Ermeni halkının oluşumunda "Hayas"ların isim verdiği "Hayg"a baba rolü, "Armen"lerin isim verdiği "Armenag"a ise ilk evlat rolü yakıştırılmıştır.

7. Mitolojik Bir Hikâye ile Tarihsel Gerçeklerin İlintisi

Görüldüğü gibi, mitolojik Ermeni tarihinde yer alan şahıs adları, Ermeni halkına karışmış ırk adlarından başka bir şey değildir. Bunlar, Ermeni tarihinin babası Movses Khorenatsi ile haleflerince kronolojik bir sıralama yerine, Ermeni halkının oluşumundaki katkı paylarına göre sıralanmışlardır. Bu şahıs adlarından, hakkında elle tutulur kanıtlar bulunan birkaçına göz atıp incelemek ilginç olacaktır.

Hayg destanını ele alırsak, çoğu halk destanları gibi bu geleneksel söylencenin efsanevi bir yapısı olduğunu görürüz. Yine de destanların tarihi gerçeklerden yoksun, uydurma masallar olduğunu düşünmemek gerekir. Aksine, destanlar, insan hayal gücünün, belli bir olay veya duruma dayalı olarak yaratılmış ürünleridir.

Tüm insan toplulukları gibi, ilkel yaşam süren halklar da fiziki ve sosyal bir çevreyle kuşatılmışlardır. Bu koşullarda meydana gelen olaylar, eğer toplum için bir önem arz ediyorsa, mutlaka çeşitli tepkiler yaratılır, bunlar da zamanla dünya görüşü ve inanış olarak şekillenir, ifadelerini ise destanlarda bulurlar. Bu tür yaratılarda, ilkel düşüncenin mantığa kesinlikle gereksinimi yoktur.

Tarihi kayıtlar kullanmaya başlayıncaya dek, insan toplulukları yüzyıllar boyu tarihe gerek duymadan yaşamış, tüm bu ilkel yaşam sürecinde destanlarla yetinmişlerdir.

Bu toplulukların, varlıklarını koruyup sürdürebilmeleri için kahramanlıklara da gereksinimleri vardı. İşte, gerçekleştirilen bu kahramanlıkların efsanelere yakıştırılmasıyla tarihsel anlatılar oluşturulmuş, ancak, bunlar da yapıları gereği, kuşaktan kuşağa aktarılırken yüzyıllar içinde değişikliklere uğrayıp, abar-

tılar ve kronolojik yanılgılarla bugüne gelmişlerdir.

İlkel bir topluluk, tarihsel-toplumsal gelişme sonucu komşu topluluklarla karıştığında, her birinin destanları, meydana gelen yeni topluluğun bünyesinde diğerlerine katılarak mitolojik tarihe dönüşmüştür.

Mitolojik Ermeni tarihinin ilk halkasını Hayg destanı oluşturuyor. Onu tarih bilimi verileri ışığında incelediğimizde, bu söylencenin destansı öğeleri ile tarihsel gerçekler arasındaki uyumu görmek hiç de zor değildir.

A. Hayg Destanının Tarihselliği

Ermeniler tarihine göre, oğlu Armenag doğduktan sonra, Hayg, oğulları, torunları ve üç yüz kadar güçlü adamıyla, Babil'in kuzeyinde bulunan Ararad ülkesine göç etti.

Nitekim tarih biliminin belirlediğine göre, MÖ 12. yüzyılda büyük Hitit devletinin dağılmasıyla, Hayasa bağımsızlığını kazanmakla kalmayıp, güneye, Melitene'ye (Malatya), o zamanki adıyla Tekarama veya Tokarama (Tokarma), yani "Arma ırkı ülkesine" doğru yayıldı. Böylece Tokarma, Haya-Armen ırk gruplarının en eski yerleşim bölgelerinden biri oldu. MÖ 8.-7. yüzyıllarda ise Kimmer ve İskit ırklarının güneydoğuya akın etmeleriyle, Haya-Armen ırk grupları göç etmek zorunda kalıp Van gölünün güney bölgesinden kuzeye, "Ararad ülkesi"ne, yani Urartu'ya yöneldiler.

Mitolojik olan ve tarihsel olan arasındaki benzerlik çok açık. Söylenceye göre Hayg, oğlu Armenag'ın doğumundan (yani Hayalar'la Armenler'in birleşmesinden sonra) çocukları, torunları, hizmetkârları, tüm evi barkıyla güneyden Ararad ülkesine gelir. Bu yol da Haya-Armen ırk gruplarının göç güzergâhına uymakta. Söylencedeki kavrama göre güney, tufan olayından

itibaren tüm eski kavimlerin beşiği olarak bilinen Babil'den başka bir yer olamazdı.

Yine mitolojik Ermeni tarihine göre, yerel halk, kendi isteğiyle Hayg'ın buyruğu altına girmişti.

Nitekim, Haya-Armen ırk gruplarının Urartu'ya gelişi, Urartu devletinin ortadan kalkmasıyla aynı döneme rastlar. Bu durumda, devlet yönetimden yoksun yerel toplum için, kendi devletlerini kurma dönemindeki Haya-Armen ırk gruplarıyla birleşmek yaşamsal önem taşıyordu.

Hayg ve Pel savaşıyla taşınagelen efsanevi anlatılar ise tarihsel yönden ifadesini bulduğu, Asur ile Urartu arasında yüzyıllar süren savaşlarla örtüşmektedir. Hayg'ın Hayalar'dan, Armenag'ın Armalar'dan isim alışı gibi, Pel de adını Asurlular'dan almıştır. Tarihsel veriler, Ermeni halkının Urartu'nun doğrudan mirasçısı olduğunu gösteriyor. Öyle ki Ermeniler, Urartu kültürünün birçok öğelerinin yanı sıra Asurlular'la Urartular arasında yüzyıllar süren savaşta gösterilen kahramanlıkları yansıtan efsaneleri de sahiplenmişlerdir.

B. Haygazyan Kralları veya Beylerinin Tarihselliği

Mitolojik Ermeni tarihinde görülen bir diğer husus da, Hayg'ın krallığının, babadan oğula geçmek suretiyle, hemen hemen Ermeni devletinin kurulduğu tarihe kadar sürmesidir. Bu döneme "Haygazyan Krallığı Dönemi" adı veriliyor.

Kişileştirilmiş Hayg gibi, Haygazyan döneminin hemen tüm Ermeni kralları köken bakımından efsanevi nitelik taşır. Örneğin, Hayg'ın yerine oğlu, sonra torunu, daha sonra da torununun oğlu geçmiştir. Böylece Hayg ile onun yerine geçenler arasında bir "kan bağı" süregelmiştir.

Oysa, Hayg ve halefleri tarihsel simalar değil, Ermeni hal-

kıyla kaynaşan değişik ırkların kişileştirmeleri veya adlandırmalarıdır.

Ermeni halkının oluşumuna katkıda bulunan bu ırklar, kendilerini adeta birbiri ardı sıra gelen Haygazyan kral ya da beylerinin adlarında ifade eder gibidir.

Öyle ki, Ermeni halkının oluşumu sürecinde, muhtelif ırkların bu kaynaşmasında başlıca ya da önemli öğeleri isimlendirenler, "önem" anlayışına karşılık düşecek şekilde ilk sıraları işgal etmişlerdir; bu nedenle mitolojik tarihte kronolojik doğruluk aramak yersizdir.

Tıpkı Hayg ve Armenag gibi, birer efsanevi isim olarak, Haygazyan döneminin Aram, Ara, Isgayorti [Skayorti] Baruyr, Vartkes Manug gibi bir dizi şahıs adları da ifade bulmuşlardır.*

Mitolojik Ermeni tarihinin Haygazyan döneminde yer alan elliyi aşkın bey ve kral adı, bu tarihi topaklar üzerinde yalnızca çok sayıda ırk veya ırk grubunun var olmakla kalmadığını, dahası, Hayasa-Azzi, Hurri-Mitanni, Armeni-Şubria, Urartu vb. bazı devletlerin de hüküm sürdüğü gerçeğine karşılık düşer.

---

* **Aram:** Büyük Urartu devletinin kurucusudur.

Ara, Aray: Ar tanrısına tapanlar, yani Hurriler, pek çok ilkel ırk gibi köklerini bir tanrıya bağlamışlardı. **Aray** sözcüğünün sonundaki **ay** eki, Asur dilinde, "soy ya da ırka ait" anlamını taşıyordu. Bu yüzden Ar tanrısına tapanlara verilen ad **Aray** olacaktı, tıpkı **Khaltay** adının Khalt [Haldi] tanrısına tapanlar, yani Urartular; **Şaray** adının Şar soyuna ait olanlar anlamına gelmesi gibi.

Skayorti Baruyr: [-orti = Ermenice, -zade, oğlu] **Skay** köken ifade eden bir sözcüktür ve Sak soyuna ait, yani İskit'li anlamı taşır. Bundan da, taç giyen ilk Ermeni kralı Isgayorti Baruyr'un İskit kökenli olduğu anlaşılır.

Vartkes Manug: Vartkes Manug [Genç Vartkes] ile ilgili olarak, günümüze ulaşan bir "koğtan" şarkısından, onun Tuh yöresi beyi olduğunu öğreniyoruz. Bu yöre (yeni adı Abaranov) Gürcistan'da yer almaktaydı ve Vartkes de Gürcü kökenliydi. Kasağ nehri yoluyla Ayrarad ovasına gelişinin amacı "kral Yervant'ın demir kapısını çekiçleyip şekil vermek," Ermeni halkına katılmak, Ermenileşmekti. Sözü geçen şarkıda ise bu yolculuğun nedeni olarak evlilik gösterilir.

N. Atonts'un belirlediği, Ermenice'de "soy atası, ırk atası" anlamına gelen dört ayrı sözcük, Ermeni halkının bünyesinde çok sayıda soy atasının var olduğunun ilginç bir kanıtıdır.

Nitekim soy atası anlamı taşıyan *Mamag, Asbed, Malkhaz* ve *Der* sözcükleri, dört bir yandan gelip Ermeni diline girmiştir. Bunlardan *Mamag* sözcüğü kuzeyden gelmiş olup, "soy babası" anlamı taşır (*mama* Gürcüce'de "baba" demektir.) *Asbed* doğudan gelmiş olup, İran kökenli bir sözcüktür ve "soy başı" anlamı taşır. *Malkhaz* ise güneyden, Sami kökenli bir sözcük olup, "bey" anlamındadır. *Der*, yani "sahip" ise, Hint-Avrupa kökenli ve batıdan gelmiş bir sözcüktür.

Hayg ve halefleri arasındaki akrabalık konusu da yine efsane anlayışının sonucudur.

Nitekim, mitolojik Ermeni tarihinde anılan bu şahıs adları, ya birer adlandırmadır ya da ilkel bir toplumun var olması, refahı için gösterilen kahramanlıkları simgeleyen, ırk tanrılarının soy adlarıdır. Bu kişileştirmelerin kökensel akrabalığı, kan bağının değil, her biri kendi ırkının sürekliliğine ve refahına değgin kahramanlıkların simgesi olmakla, aralarındaki nitel benzerliğin bir sonucudur.

Kronoloji

A. Ermeni Öncesi yada Urartu Devleti Dönemi

MÖ 14.-13. yüzyıllarda, Van gölü çevresi ile güney ve batısındaki topraklarda Nayiri ırkları yaşamış, bu ülkeye Nayiri adı verilmiştir.

MÖ 11.-10. yüzyıllarda, Nayiri ülkesinde güçlü birkaç ırk birliği oluşur. Bunlardan biri de Urartu'dur.

MÖ 11. yüzyılın ilk yarısında, Van gölü çevresinde, Ermeni platosunun bilinen en eski devleti olan Urartu kurulur.

MÖ 9. yüzyılın ilk yarısında, Nayiri ırklarının Urartu çevresinde toplanmasıyla merkezi bir devlet oluşur. Bu devletin ilk hükümdarı Aram'dır.

MÖ 860-830 yıllarında, Asurlular Urartu'ya dört kez akın ederler.

MÖ 835 yılında, Aram'dan sonra Sardur kral olur. Birinci Sardur döneminde Urartu'nun başkenti Tuşpa (Van) kurulur.

MÖ 825 yılında, Birinci Sardur'un tahtına oğlu İşpuini geçer. İşpuini döneminde Urartu devleti daha da güçlenir.

MÖ 810 yılında, İşpuini'nin oğlu Menua döneminde, Urartu, Ön Asya'nın en güçlü devleti haline gelir.

MÖ 781 yılında, Birinci Argistis, babası Menua'nın yerine geçer. Birinci Argistis döneminde Urartu devleti gücünün doruğuna ulaşır.

MÖ 778 yılında, Birinci Argistis, Urartu devletini daha da güçlendirmek için kuzeye akın eder, Ayrarad ovasının önemli bir bölümünü egemenliği altına alır.

MÖ 776 yılında, Birinci Argistis kuzeye ikinci kez akın düzenler, Ayrarad ovasının geriye kalan bölümünü de zapt eder. Urartu'nun kuzey sınırlarını Sevan gölünün kuzeybatı kıyılarına ulaştırır, günümüzdeki adı Yerevan [Erivan] olan Erepuni kentini kurar.

MÖ 760 yılında, babası Birinci Argistis'in yerine geçen İkinci Sardur, hükümdarlığının ilk döneminde Asurlular'a karşı önce galip gelir, daha sonra Asur kralı Üçüncü Tiglatpileser tarafından ağır bir yenilgiye uğratılır.

MÖ 730 yılında, Birinci Rusa, babası İkinci Sardur'un yerine geçer, Urartu'yu eski gücüne kavuşturur. Daha sonra Kimmerler'e yenilmesine rağmen, ülkesinin bütünlüğünü korumayı başarır.

MÖ 714 yılında, Asur kralı İkinci Sargon, Birinci Rusa'yı yenilgiye uğratır. İkinci Argistis, babası Birinci Rusa'nın yerine geçer. Onun hükümdarlığında Urartu devleti bir nebze de olsa toparlanır.

MÖ 685 yılında, babası İkinci Argistis'in yerine tahta geçen İkinci Rusa, Kimmerler'le anlaşıp Urartu devletinin güçlenmesi için çalışır, fakat İskit akınları başarılarını engeller.

MÖ 645 yılında, Üçüncü Sardur, İkinci Rusa'nın yerine geçer. Urartu, İskitler'in saldırılarına uğrar ve gücünü kaybeder.

MÖ 625 yılında, güçlü Med devleti ortaya çıkar. Medler'in kralı Kyaksares, Asur egemenliğine son verir.

MÖ 612 yılında, Medler, yerel ırklar ve Babil ile anlaşıp Asur'un başkenti Ninova'yı zapt eder.

MÖ 605 yılında, Asur imparatorluğu yıkılır, ülke Medler ve Babil arasında bölünür.

MÖ 590 yılında, Medler Urartu'ya girerler. Urartu devleti son bulur. Son Urartu kralı, Erimena'nın oğlu Üçüncü Rusa'dır.

B. Ermeni Devletleşmesinin Oluşum Dönemi

MÖ 7. yüzyılın ilk yarısından sonra Asur ve Urartu'nun zayıflamasından yararlanan Ermeni ırkları, Urartu devletinin topraklarını giderek kendilerine bağlarlar. Zamanla bu ülke Ermeni halkının yurduna dönüşür ve Ermeni devletleşmesi süreci başlar.

MÖ 612 yılında, Baruyr Isgayorti, Armeni-Şubria toprakları üzerinde ilk Ermeni devlet birliğinin temelini atar. Baruyr Isgayorti, Med kralı Kyaksares'in yanında Ninova'nın zaptına katılır. Kyaksares onu Ermeniler kralı olarak tanır.

MÖ 609 yılında, Yervantuni soyunun önderliğinde Medlerle anlaşan Ermeni ırkları, Urartu başkenti Tuşpa'yı zapt ederler. Böylece, ikinci Ermeni devleti birliği ya da Yervantuni krallığı kurulur.

MÖ 6. yüzyılın ilk yarısında, Yervantuniler Armeni-Şubria krallığını ülkelerine katarlar. Böylece en eski birleşik Ermeni devleti meydana gelir.

MÖ 585 yılında, Aştahag, Kyaksares'in yerine geçer. Medler, Ermeni krallığına saldırırlar. Ermeni kralı Birinci Yervant, Aştahag'a vergi ödemek zorunda kalır.

MÖ 550 yılında, Persler'in Akamanışlar soyundan Kuruş, Aştahag'a karşı ayaklanır. Üç yıl süren savaştan galip çıkan Kuruş, Med egemenliğine son verir, İran'da Akamanış hâkimiyetini kurar.

MÖ 521-520 yıllarında, Ermeniler, Akamanış hükümdarı Birinci Dara'ya karşı ayaklanır, fakat gerçekleşen dört meydan savaşından bir başarı elde edemezler.

MÖ 401-400 yıllarında, Pers kralı Artakserkses'in kardeşi küçük Kuruş, ağabeyine karşı ayaklanır. Yunanlılar bu isyanı destekler ve küçük Kuruş'un emrine on bin asker verirler. Kuruş savaşta öldürülür. Yunanlılar, Mezopotamya, Gortuk, Ermeni ülkesi ve Trabzon yoluyla ülkelerine dönmek zorunda kalırlar. On bin kişilik Yunan ordusunda bulunan tarih yazarı Ksenophon, "Anabasis" adlı eserinde Ermeni ülkesi hakkında tanığı olduğu pek çok değerli bilgi vermiştir. O dönemde, ülkede, Pers egemenliğini kabul etmiş olan Yervantuni krallık sülalesi hüküm sürmekte olup, başta İkinci Yervant (Orontes) bulunmaktadır.

C. Ermeni Küçük Krallıklar Dönemi

MÖ 4. yüzyılın ilk yarısında, Pers-Akamanış devleti iç savaşlar ve kendine bağımlı ülkelerin isyanları nedeniyle güçsüz kalır.

MÖ 336 yılında, Üçüncü Dara (Kodoman) Pers tahtına çıkar. Ermeni ülkesi yöneticiliğine ise Yervantuni sülalesi temsilcisi Üçüncü Yervant atanır.

MÖ 334 yılında, Makedonyalı İskender doğu seferine çıkar. Küçük Asya, Kilikya, Asur, Fenike, Filistin ve Mısır'ı fetheder. Ermeniler, Üçüncü Yervant ve Mitrausdes yönetiminde, Makedonyalılar'a karşı savaşırlar, ülkeleri Makedon istilası dışında kalır.

MÖ 331 yılında, Üçüncü Dara ile Makedonyalı İskender arasında nihai bir meydan savaşı gerçekleşir. Persler'in yenilmesiyle Ermeniler üzerindeki Akamanışlar hâkimiyeti son bulur. Üçüncü Yervant Büyük Hayk'ın, Mitrausdes ise Küçük Hayk'ın bağımsız kralları olurlar.

MÖ 323 yılında, Makedonyalı İskender ölür. Komutanları, Büyük İskender'in imparatorluğunu aralarında bölüşürler.

MÖ 322 yılında, Makedonyalı askerler Küçük Hayk'ı zapt ederler. Makedonyalı komutan Neoptolemos ülke yönetimine atanır.

MÖ 312 yılında, Büyük İskender'in komutanlarından Seleukos Nikator, Pers Akamanış devletinin hükmetmiş olduğu topraklar üzerinde Selefki krallığını kurar.

MÖ 300 yılında, Küçük Hayk, Makedonya egemenliğine baş kaldırır ve bağımsızlığını kazanır.

MÖ 250 yılında, Selefkiler'in gevşemesinden faydalanan Part önderi Arşag, Selefki yönetimine baş kaldırır.

MÖ 248 yılında, Arşag, İran'ın kuzeydoğu yöresinde Part Arşaguni krallığını kurar.

MÖ 240 yılında, Dzopk eyaleti Büyük Hayk'tan ayrılır, Dzopk'un yöneticisi Arşam kendini kral ilan eder.

MÖ 220 yılında, Selefki kralı Üçüncü Antiokhos, Büyük Hayk ve Dzopk'a saldırır. Her iki krallık da Selefki boyunduruğuna girer.

MÖ 217 yılında, Dzopk kralı Aptisares, Üçüncü Antiokhos'a baş kaldırır.

MÖ 212 yılında, Antiokhos, Dzopk isyanını bastırmayı başarır. Zareh, Dzopk'a yönetici atanır. Üçüncü Antiokhos, Büyük Hayk'ın bazı yörelerini zapt ederek Ardaşes'in yönetimine bırakır. Ermeni Yervantuni krallığı ise toparlanarak Ayrarad yöresinde egemenliğini sürdürür.

D. Ardaşesyan Krallığı Dönemi

MÖ 3. yüzyıl sonları ve 2. yüzyıl başında, güçlü Roma devleti ortaya çıkar. Bu dönemde Selefkiler ve Romalılar birbirine rakip iki önemli güçtür.

MÖ 190 yılında, Selefki kralı Üçüncü Antiokhos, Romalılar'a karşı ağır bir yenilgiye uğrar. Selefki yönetimindeki diğer halkların yanı sıra Ardaşes ve Zareh önderliğindeki Ermeniler de ayaklanırlar.

MÖ 189 yılında, Büyük Hayk'ta Ardaşes, Dzopk'ta ise Zareh bağımsız Ermeni krallıkları kurarlar. Ardaşes, Küçük Hayk ile Ayrarad'taki Yervantuni krallığını da Büyük Hayk krallığıyla birleştirir. Dzopk bu birleşmenin dışında kalmayı sürdürür. Birinci Ardaşes, Ermeni topraklarını birleştirmeyi gerçekleştirerek birleşik merkezi Ermeni devletinin kurucusu olur.

MÖ 160 yılında, Birinci Ardavazt babası Ardaşes'in ölümünden sonra tahta çıkar.

MÖ 115 yılında, Birinci Dikran diye de anılan Diran, kardeşi Birinci Ardavazt'ın yerine geçer.

MÖ 95 yılında, İkinci Dikran (Büyük Dikran) kırk beş yaşında tahta çıkar. Bu dönemin güçlü devletleri Roma ve Part krallıklarıdır.

MÖ 94 yılında, İkinci Dikran, Dzopk'u Büyük Hayk krallığıyla birleştirir. Aynı zamanda Pontos kralı Altıncı Mithridates ile antlaşma imzalayıp gelecekteki işgalleri konusunda anlaşır.

MÖ 88 yılında, Büyük Dikran'ın ordusu Part krallığına saldırır. Partlar daha önce zapt ettikleri Ermeni topraklarını iade etmek zorunda kalır. Üç yıl içinde Marastan, Gortuk, Adiabenos, Mygdonia, Osroene alınır ve Mezopotamya'da sınırlar, Ninova ile Arbela [Erbil] yörelerine ulaşır.

MÖ 85 yılında, Ermeni-Part barış anlaşması imzalanır. Part kralı "şahinşah" yani krallar kralı unvanından vazgeçip, bundan böyle bu unvanı Dikran ve ondan sonra gelenlerin taşımasını kabul eder. Büyük Dikran'ın zaferlerini yenileri izler. Gürcistan, Ağvan ülkesi, Asur, Kilikya ovası, Fenike'nin güneyi ile Filistin'e kadar pek çok toprağı yönetimi altına alır.

MÖ 70 yılında, İkinci Dikran'ın akınları sona erer. Sınırları Hazar denizinden Akdeniz ve Mısır'a, Marastan dağlarından Fırat'ın batı kıyılarına kadar genişleyen ülkesi, Ön Asya'nın en güçlü devleti haline gelmiştir. Aynı yıl Dikranagerd kentinin inşaatı, on yıllık çalışmanın sonunda biter.

MÖ 66 yılında, Dikran'ın hâkimiyeti zayıflar; ihanetler, Part ve Roma akınları krallığının sınırlarını Ermeni platosuna sıkıştırır.

MÖ 55 yılında, Büyük Dikran ölür. Oğlu İkinci Ardavazt, onun yerine geçer.

MÖ 34 yılında, Romalılar Ermeni ülkesine saldırır. Romalılar'ın komutanı Antonius, İkinci Ardavazt'ı esir alır ve Mısır'a götürür.

MÖ 31 yılında, Antonius, İkinci Ardavazt'ın başını kestirir. İkinci Ardaşes, babası İkinci Ardavazt'ın yerine geçer.

MÖ 20 yılında, iç iktidar kavgası sonucu İkinci Ardaşes öldürülür. Romalılar İkinci Ardaşes'in kardeşi Üçüncü Dikran'ı tahta çıkarırlar, ülke Roma egemenliğine girer.

MÖ 6 yılında, Üçüncü Dikran ölür, Ermeniler Roma'ya karşı ayaklanarak, Dördüncü Dikran ve üvey kız kardeşi Erato'yu tahta çıkarırlar.

MÖ 5 yılında, Roma imparatoru Augustus, Ermeniler'in üzerine asker gönderir. Dördüncü Dikran ve Erato kaçarlar. Roma'nın talimatıyla Üçüncü Dikran'ın kardeşi Üçüncü Ardavazt tahta çıkar.

MÖ 2 yılında, Ermeniler ayaklanıp Üçüncü Ardavazt'ı tahttan indirir, Dördüncü Dikran ile Erato'yu yeniden tahta çıkarırlar.

MS 1 yılında, Dördüncü Dikran savaşta öldürülür. Erato tahttan feragat eder. Ardaşesyan krallığı son bulur.

E. Yabancı Kökenli Krallar Dönemi

Ardaşesyan hanedanının son temsilcisi Dördüncü Dikran'ın ölümüyle bağımsızlığını kaybeden Ermeniler, Roma'ya bağımlı hale gelir. Birinci yüzyılın ilk yılından sonra, Ermeni tahtına Romalılar'ın belirlediği yabancı kökenli krallar geçer.

MS 2 yılında, Ermeni tahtı, Roma'nın kararıyla, Med kökenli Atropatene kralı Ariobarzanes'e teslim edilir. Ermeniler isyan eder, Romalılar bu isyanı güçlükle bastırır.

MS 4 yılında, Ariobarzanes ölür. İmparator Augustus'un emriyle Ermeni tahtına Ariobarzanes'in oğlu Dördüncü Ardavazt geçer. Ermeniler yeniden ayaklanır ve Med kökenli Ardavazt'ı öldürürler.

MS 6 yılında, Roma, Ermeni tahtını Atropatene ile birleştirmek planından vazgeçer ve İmparator Augustus krallığa bu kez Yahudi kökenli Beşinci Dikran'ı getirir. Halk ayaklanır ve Dikran'ı kovar, Ardaşesyan hanedanının son temsilcisi kraliçe Erato'yu tahta geçirir. Çok yaşlandığından ülkeyi yönetemeyen Erato kısa bir süre sonra tahttan feragat eder. Son ayaklanmalar sonucu, ülke Roma'nın yönetiminden kurtarılmıştır fakat bu kez de iç anlaşmazlıklar bağımsız bir yönetimin gerçekleşmesini engeller.

MS 11 yılında, Part kralı Vonones ülkesinden kovulur, Romalılar'ın yardımıyla sahipsiz Ermeni tahtını ele geçirir. Ermeni ülkesi yeniden Romalılar'a bağımlı hale gelir.

MS 16 yılında, Roma ile Partlar arasında gerçekleşen bir anlaşmayla Vonones tahttan indirilir, Ermeni tahtı iki yıl sahipsiz kalır.

MS 18 yılında, Roma ile Ermeni ileri gelenlerinin anlaşmasıyla Pontos kralı Polemon'un oğlu –Ermeniler tarafından Üçüncü Ardaşes diye adlandırılan Zenon– Ermeni kralı ilan edilir.

MS 34 yılında, Üçüncü Ardaşes ölür. Ermeni ileri gelenlerinin onayıyla Part kralı Artabanos'un oğlu Birinci Arşag tahta geçer.

MS 35 yılında, Romalılar'ın düzenlediği bir suikast sonucu Birinci Arşag ölür. Yönetimi yeniden ele geçirmeyi başaran Roma'nın kararı doğrultusunda, Ermeni tahtına, Gürcü kralı Parsaman'ın kardeşi Mihrtad geçer (37-41 arasında dört yıl kesintiyle).

MS 51 yılında, Gürcü kralı Parsaman'ın oğlu Hıratamizt saldırıya geçerek, amcası Mihrtad'ı öldürür ve Ermeni tahtını ele geçirir.

MS 52 yılında, Ermeni ileri gelenlerinin onayıyla Part kralı Birinci Vağarş ve kardeşi Dırtad, ordularıyla Ermeni ülkesine girer, Hıratamizt kaçar.

MS 53 yılında, Hıratamizt, Dırtad'ın yokluğundan yararlanarak Gürcü askerleriyle tahtı işgale gelir, Ermeniler karşı koyarlar, Hıratamizt yeniden kaçmak zorunda kalır.

MS 54 yılında, Dırtad, Part askerleriyle Ermeni ülkesine girer, Ermeni kralı ilan edilir.

MS 58 yılında, dört yıl süren bir savaş sonucu Romalılar Ermeni topraklarına girmeyi başarır, Dırtad ülkeden uzaklaşmak zorunda kalır.

MS 60 yılında, Roma imparatoru Neron'un çabasıyla, Kapadokya kralı Arkhelaos'un torununun oğlu Altıncı Dikran, Ermeni tahtını ele geçirir.

MS 61 yılında, Altıncı Dikran, Roma'nın telkiniyle Partlar'a saldırır. Dırtad'ın kral olmasını yeğleyen Ermeniler, Partlar'a meylederler.

MS 64 yılında, Partlar ile Romalılar arasında barış anlaşması imzalanır. Neron, Birinci Dırtad'ın krallığını kabul etmek zorunda kalır.

MS 65 yılında, Birinci Dırtad, maiyetiyle Roma'ya gider ve krallara layık bir taç giyme töreni gerçekleştirir.

MS 66 yılında, Birinci Dırtad, ülkeye döner, tahta çıkar ve Arşaguni krallığı dönemi resmen başlamış olur.

Part kökenli olan Arşaguni krallarının zamanla Ermenileşmesiyle hükümdarlıkları ulusal çehre kazanmıştır. Bu döneme ERMENİ ARŞAGUNİLER KRALLIĞI DÖNEMİ adı verilmiştir.

Kaynakça

İLK KAYNAKLAR

Movses Khorenatsvo *Badmutyun Hayots*, Venedik 1827.
[Horenli Movses'in Ermeniler Tarihi]

Movses Khorenatsvo *Aşğharhatsuyts**, Venedik 1843.
[Horenli Movses'in Coğrafyası]

Yeznig Goğpatsvo *Yeğdz Ağantots*, Venedik 1826.
[Goğp'lu –Tuzlucalı– Yeznig'in Tarikatlara Reddiyesi]

Ğazar Parbetsvo *Badmutyun Hayots*,Venedik 1891.
[Parbili Ğazar'ın Ermeniler Tarihi]

Sepeosi Yebisgobosi *Badmutyun i Heraglin*, İstanbul 1851.
[Episkopos Sepeos'un Herakles Tarihi]

Hovhannu Gatoğigosi *Badmutyun*, Kudüs 1867.
[Başpatrik Hovhannes'in Tarih kitabı]

Tovmayi Vartabedi Ardzrunvo *Badmutyun Dann Ardzrunyatz*, St. Petersburg 1887.
[Rahip Tovma Ardzruni'nin Ardzruniler Hanedanı Tarihi]

Stepanos Daronetsvo Asoğgan *Badmutyun Diyezeragan*, St. Petersburg 1885.
[Daronlu –Muşlu– Stepanos Asoğig'in Kâinat Tarihi]

Vartana Vartabedi *Havakumn Badmutyan*, Venedik 1862.
[Rahip Vartan'ın Tarih Derlemesi]

Stepanosi Orpelyan, *Badmutyun Nahankin Sisagan*, I. cilt, Paris 1859.
[Stepanos Orpelyan, Sis Eyaleti Tarihi]

* Birkaç yüzyıldan beri Movses Khorenatsi'ye atfedilen bu eserin, Prof. Dr. Aşot K. Aprahamyan'ın (1903-1983) araştırmaları sayesinde yedinci yüzyılda yaşamış Ermeni bilim adamı Anania Şiragatsi'ye ait olduğu anlaşılmıştır.

ARAŞTIRMALAR

H. Mikael Çamçyants *Badmutyun Hayots*, I. cilt, Venedik 1784; III. cilt, Venedik 1786.
[Peder Mikael Çamçyan'ın Ermeniler Tarihi]

H. Ğevont Alişan, *Huşigk Hayrenyats Hayots*, I. cilt, Venedik 1869; II. cilt, Venedik 1870.
[Peder Ğevont Alişan, Ermeni Yurt Anıları]

H. Ğevont Alişan, *Hin Havadk gam Hetanosagan Gronk Hayots*, Venedik 1910.
[Peder Ğevont Alişan, Ermeniler'de Eski İtikatlar veya Putperestlik]

Leo, *Hayots Badmutyun*, I. cilt, Tiflis 1917.
[Leo, Ermeniler Tarihi]

H. Jamgoçyan, *Hayasdanı Nağhnataryan, Hamaynagan Hasaragutyan yev Isdırgadirutyan Şırçanum*, Erivan Üniversitesi Yayını, Erivan 1961.
[H. Jamgoçyan, İlkçağ, Sosyal Komünler ve Kölelik Dönemlerinde Ermenistan]

T. K. Hagopyan, *Urvakdzer Hayasdani Badmagan Aşğharhakrutyan*, Erivan Üniversitesi Yayını, Erivan 1960.
[T. K. Hagopyan, Ermenistan Tarihsel Coğrafyası Genel Hatları]

M. Apeğyan, *Hayots Hin Kıraganutyan Badmutyun*, I. Cilt, Beyrut 1955.
[M. Apeğyan, Ermeni Eski Edebiyatı Tarihi]

Sd. Malğhasyants, *Madenakidagan Tidoğutyunner*, Erivan 1961.
[Is. Malğhasyants, Elyazması/Kitap Yazımı Hakkında]

Transkripsiyon

Aşağıdaki liste, kitaptaki kimi özel adların, Ermeni alfabesinden alternatif klasik transkripsiyonunu içermektedir. Listenin solundakiler kitapta kullanılan adlar olup, kalın harfliler, isimler için ana kaynak seçtiğimiz *Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*'de madde başı olan sözcüklerdir. Transkripsiyonlar sağda, köşeli parantezle verilmiştir. Bunların üstündeki sözcükler *Meydan Larousse*'tan, altındakiler ise başka kaynaklardandır. İtalikler de yine *Meydan Larousse*'ta, ilgili bir başka madde metninde geçen sözcüklerdir. Transkripsiyonda "ğ" yerine "l" versiyonu da dikkate alınmalıdır. Ayrıca Türkçe alfabedeki "ğ" yerine "gh", "ç" yerine "(ts)ch", "c" yerine "dj", "ş" yerine "(d)sh" de kullanılabileceğini hatırlatalım.

Y. N.

Adem	[Adam]
Adiabenos	[Adiaben]
Adrammelek	[Adramelik]
Afrodit	[Ap(h)rotide] Aphrodite
Ağvan	Aghovania
Ağvan(lar)	*Albanoi(ler)*
Akad	Akkad [Akkad]
Akamanışlar	[Akamenian(ner)] Achemenides
Akhilleus	[Aküles]
Agilisen	[Akelisen]
Alanlar	[Alan(ner)] Alains
Amenofis	[Amenop]
Amintes	[Amindes]
Ampag	[Ambak]
Anahid	[Anahit]
Antiokhos	[Antiokos]
Antipatros	Antipater [Antipatr]
Antonius	[Antonios] Antoine
Aptisares	[Abdisares]
Ara Keğetsig	[Ara Geğetsik]
Arakadz	[Aragadz]
Aramayis	[Aramais]
Aramazt	[Aramazd]
Ararad	[Ararat]
Arasd	[Arast]
Ardaşes	*Artaksias* [Artaşes] Artaxias
Ardavaz	[Artavaz]
Ardavazt	Artavasdes [Artavazd]
Ardaz	[Artaz]
Ardimet	[Artimed]
Ardin	[Artin]
Arek	[Areg]
Argistis	[Argişti]
Argonautlar	*Argonautai* [Argonavord]
Ariobarzanes	[Ariobarzan]
Arkhelaos	[Arkeğaios] Archelaüs
Armenag	[Armenak]
Armeni-Şubria	[Armeni-Şupria]
Armok	[Armog]

Arnag	[Arnak]
Arpag	[Arbak]
Arpun	[Arbun]
Arşag	Arsakes / *Erşek* [Arşak] Arsace
Arşaguni	Arsakid [Arşakuni] Arsacide
Arşam	*Arsames* [Arşam]
Artabanos	[Artavan] Ardaban
Artakserkses	[Artakserkses] Artaxerxes
Artvart	[Ardvard]
Asag	[Asak]
Asbed	[Aspet]
Asdğig	[Astğik]
Askanaz	[Askanaz] Aşkenaz
Aşdişad	[Aştişat]
Aştahag	Astyages / *İstuvegu* [Aşdahak]
Atramelik	[Adramelik]
Atropatene	[Atrpatakan]
Augustus	[Ogostos]
Ayrarad	[Airarat]
Babil	*Babylon(ia)* [Babelon] Babylonie
Badganyan	[Patkanian]
Bağin	[Pağin]
Barğhar	[Parkhar]
Baruyr Isgayordi	[Paruyr Skayordi]
Bayabis Kağia	[Paiapis Kağia]
Berc	[Perc]
Bizantion	[Büzandion] Byzantium
Bizas	[Büzas]
Brodin	[Protin]
Caesarea	[Kesaria]
Canca	*Çhala* [Caneren]
Dara	*Dareios / Darius* [Dareh] Darius
Dara Kodoman	[Dareh Kodoman] Darius Codoman
Daron	[Taron]
Dayk	[Taik]
Der	[Ter]
Devdamos	[Teutamos]
Dirtad	Tiridates [Trdat]
Didan	[Titan]
Dikran	Tigran(es) [Tigran]
Dikranagerd	Tigranocerta [Tigranakert]
Dikranuhi	[Tigranuhi]
Dionysios	[Dionesios]
Diran	[Tiran] Tiran
Duruperan	[Turuberan]
Dzopk	Sophene [Dzophk]
Eçmiyadzin	*Eçmiyadzin* [Eçmiadzin]
Erepuni	[Erebuni]
Fenike	[P(h)ünike] Phenicie
Galaken	[Kalaken]
Gar	[Kar]
Garin	[Karin]
Garipyan	[Gharibian]
Gartos	[Kardos]
Gatmos	[Kadmos]
Gaybag	[Kaipak]

Gorcayk	[Korcaik]
Gornag	[Kornak]
Gortuk	Gordyene/Gordyaia [Korduk] Corduene
Habedoste	Yafet [Hapetoste]
Haldi	[Khalt]
Hapet	Yafet [Habet]
Hayasdan	[Haiastan]
Hayg	[Haik]
Haygag	[Haikak]
Haygaşen	[Haikaşen]
Haygaz	[Haikaz]
Hayk	[Haik]
Helena	[Heğine]
Herodotos	[Herodot]
Hıraçya	[Hraçia]
Hırant	[Hrant]
Hıratamizt	[Hradamizd] Rhadamiste
Hıripsime	[Hripsime]
Hitit	[Khet]
Hizkiya	[Ezekia/Yezekia]
Hogdemperyan	[Hoktemberian]
Honag	[Honak]
Hoy	[Hoi]
Hun	[Hon]
Hurri	[Khurit]
Husag	[Husak/Yusak]
Intzag	[Intzak]
Isgayorti	[Iskaiordi]
İason	[Hason/Yason]
İasone	[Hasovne/Yasovne]
İskender	[Ağeksantr] Alexandre
İskit	[Iskut/Skut/Sak]
İşpuini	[İşpuini] Ispouinis
Kağakutaşd	[Kağakudaşt]
Kalde	[Kağde]
Kam	Ham [Kam]
Kamir	[Gamir]
Kapadokya	Kappadokia [Kapadovkia] Cappadoce
Karni	[Garni]
Karnig	[Garnik]
Kasağ	[Kasağ]
Kayane	[Gaiane]
Keğasar	[Geğasar]
Keğam	[Geğam]
Keğarkuni	[Geğarkuni]
Kerezmank	[Gerezmank]
Khalt	[Khald]
Khaltay	[Khalday]
Khattusa	Hattuş(aş)
Khet	Hitit, Hethoei, Heta
Khurri	[Khurit]
Kınuni	[Gnuni]
Kığag, Kılag	[Ğğak, Glak]
Kırkur	[Grgur]
Kilikya	[Kilikia] Cilicie
Kişeravar	[Gişeravar]
Koğtn	[Goğtn] Colthene
Kolkhis	[Kolkhida]
Komer	[Gomer]
Konstantinopolis	[Konstandnupolis]
Konstantinos	[Konstandianos] Constantinus
Korag	[Gorak]
Kukark	[Gugark]

Kuruş	Keyhüsrev/*Kuruş* [Küros] Kyros
Kyaksares	*Kyaksares* [Kiaksar]
Lusnag	[Lusnak]
Mago, Magu	[Mako, Maku]
Majak	[Majak]
Mamag	[Mamak]
Manantyan	[Manandian]
Manavazagerd	[Manavazakert]
Manazgerd	[Manazkert]
Mar Apas Katina	[Mar Abas Katina]
Mar Varpages	[Mar Varbakes]
Markar	[Margar]
Maztegan	[Mazdekan]
Mekrel	*Mingreli(a)* [Megrel]
Melitene	[Melitine]
Menua	[Menua] Minuas
Mıdzpin	[Mdzbin] Nisibe
Mışag	[Mşak]
Mihrtad	Mithridates/*Mihrdad* [Mihrdat] Mithridate
Mingrelia	*Mingrelia* [Megrel]
Mithridates	[Mihrdat] Mithridate
Mitrausdes	[Mitraustes] Mithrines
Mogk	[Mokk]
Mygdonia	[Migdonia]
Nabukodonosor	[Nabugodonosor]
Nayiri	*Nairi* [Nairi]
Neoptolemos	[Neoptğomeos] Neoptoleme
Nıbad	[Npat]
Nıpırgerd	[Nprkert/Nfrkert]
Nıvart	[Nvard/Nuard]
Ninova	Ninive [Ninve/Ninue]
Ninyas	*Ninyas* [Ninuas]
Nizipin	[Nizibin]
Norayr	[Norair]
Nuh	[Noy/Noi]
Nükar Mates	[Nükar Mades]
Osroene	[Osroien]
Pakraduni	Bagratlılar/Bagratuni [Bagratuni]
Pala	[Bala]
Pap	[Bab]
Parağhod	[Parakhot]
Parşam	[Barşam]
Parnag	[P(h)arnak]
Parnavaz	[P(h)arnavaz]
Parsaman	[P(h)arsaman] Pharasmane
Part	Parth [Partev]
Pavos	[P(h)avos]
Paydagaran	[P(h)aitakaran]
Paykarn	[Baigarn]
Paz	[Baz]
Pazug	[Bazuk]
Peğokes	[Beğokes]
Pel	[Bel]
Perdikkas	[Perdikas] Perdiccas
Pers	[Parsik] Perse
Piyaina	[Biaina]
Poyreis	[Boireis]
Ptolemaios	[Ptğomeos]

Pznunyan	[Bznunian]
Sanherib	*Sanherib* [Senekerim]
Sardanapal(os)	[Sardanabağ]
Sardur(is)	[Sardur] Saridouris
Sebasteia	[Sebastia]
Selefki	[Selevkian] Seleukeia, Seleucide
Seleukos	[Selevkios] Seleucus
Seleukos Nikator	[Selevkios Nikator] Seleucus Nicator
Sem	Sam
Sesostris	[Sesostr]
Sımpat	[Smbat]
Sisag	[Sisak]
Sisagan	[Sisakan]
Skayorti	[Skaiordi]
Styks	[Stiks]
Surp	[Surb]
Şamiramagerd	[Şamiramakert]
Şampat	[Şambat]
Şaretser	[Sanasar] Şaretser
Şavarşagan	[Şavarşakan]
Şıreş	[Şreş]
Şirag	[Şirak]
Tekarama	[Tegarama]
Thetis	*Thetys* [Tetis]
Tiglatpileser	[Tiglatpalasar]
Tokarama	[Togarama]
Tokarma	[Togarma]
Tonos Gongoğeros	[Tonos Konkoğeros]
Torkom	[Torgom] Togarma
Truva	İlion/*Ilium* [Trovada] Troya
Tsolag	[Tsolak]
Tsolagerd	[Tsolakert]
Tsıron	[Tsron]
Tzobaper	[Tzopaber]
Udya	[Utia]
Vağarşabad	*Valarşapat* [Vağarşapat]
Vağarş(ag)	Vologesus/*Bulaş* [Vağarş(ak)]
Vahakn	[Vahagn]
Vahevahyan	[Vahevahian]
Vanadur	[Vanatur]
Varak	[Varag]
Varpages	[Varbakes]
Vartkesavan	[Vardgesavan]
Vartkes Manug	[Vardges Manuk]
Vasburagan	[Vaspurakan]
Vaşdag	[Vaştak]
Vısdam	[Vstam]
Vişabazun	[Vişapazun]
Vonones	[Vonon]
Vosdan	[Vostan]
Yeraskh	Aras [Eraskh]
Yerevan	Erivan [Erevan]
Yervant	[Ervand, Yervand] Erouand
Zahrad	[Zahrat]
Zareh	*Zureh/Zariadres*
Zarmayr	[Zarmair]
Zırvan	[Zrvan/Zruan]
Zıvartnots	[Zvartnots]

Biyografik Notlar

Acaryan, Hıraçya: (1876 - 1953) Ermeni dilbilimci. İstanbul Samatya'da doğdu, Galata'daki Getronagan Lisesi'nden mezun oldu. Okul sıralarında başlattığı Ermenice çalışmalarını Erzurum Sanasaryan okulundaki öğretmenliği sırasında ilerletti. 1895'te Sorbonne Üniversitesi'nde Meillet'nin, 1898'de Strasbourg Üniversitesi'nde Hübschmann'ın öğrencisi oldu. Çeşitli Kafkas şehirleri, Tahran ve Tebriz'de Ermenice öğretmenliği, 1923'ten itibaren de hayatının sonuna dek Erivan Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. Ermeni dili ve kültürüne ilişkin çok sayıda, önemli eserler verdi; bunlar içinde en ünlüsü, Ermenice sözcüklerin etimolojik kökenlerini araştırdığı yedi ciltlik *Hayeren Armadagan Pararan*'dır.

Arakelyan, Papken: (1912 -) Ermeni tarihçi, arkeolog. Ermenistan Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nün direktörlüğünü üstlendi. Karni (1949), Armavir (1962) ve Ardaşad (1970) kazılarını yönetti. Özellikle Ardaşad kazısı Ermeni ülkesinin tarihi ve maddi kültürünün incelenmesi ile ilgili araştırmalarda yol gösterici oldu. Yüzden fazla bilimsel makalesi vardır.

Atonts, Nigoğayos: (1871 - 1942) Ermeni tarihçi, Bizantolog. Petersburg Üniversitesi'nde doğu dilleri ve tarihi okudu, Marr'a öğrenci oldu. 1901'de çeşitli Avrupa ülkelerinde Bizans üzerine araştırma yaptı, 1903'te Tiflis'te Gürcüce üzerine çalıştı. 1908'de "Justinianus Döneminde Ermenistan" adlı Rusça doktora tezi ile Petersburg Üniversitesi'nde profesör oldu. Muş, Erzurum ve Van'da tarih araştırmaları yaptı. Yüze yakın Ermenice, Rusça, Fransızca çalışması vardır.

Bacon, Francis: (1561 1626) İngiliz hukukçu, bilim adamı ve filozofu.

Badganyan, Kerovpe: (1833 - 1889) Ermeni doğubilimci, dilbilimci, tarihçi. 1861'de Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Kürsüsü başkanlığına getirildi. Ermeni ve farklı uluslardan pek çok doğubilimci ile çalışmalar yaptı. Ermenice elyazmaları ve Ermeni yoğun yerleşmelerde bulunan çiviyazılarını inceledi. Marr, Atonts, Orpeli, Hovhannisyan, Gusikyan, Garabedyan vb. ile birlikte Ermeni dili araştırmalarının Petersburg ekolü temsilcilerindendir.

Bopp, Franz: (1791 1867) Alman dilbilimci, tarihsel karşılaştırmalı dilbiliminin kurucusu. Bu yöntemle çeşitli dillerin dilbilgisi kurallarını karşılaştırarak kaynaklarına inmeye çalıştı. Sanskrit, Zend, Yunan, Latin, Got ve Alman dilinin karşılaştırmalı dilbilgisini incelediği eserinde, Hint-Avrupa grubuna ait olduğu kabul edilen bu dillerin birbirleriyle ilintisini ortaya koydu. Petermann ve Windischmann'ın incelemelerini de dikkate alarak, eserinin ikinci baskısında Ermenice'yi de bu dil grubuna dahil etti.

Çamçyan, Mikayel: (1738 - 1823) Ermeni tarihçi, dilbilimci, teolog, eğitimci. İlk öğrenimini İstanbul'da aldı, daha sonra Venedik'teki Saint Lazar Mıkhitaryan Okulu'nda okudu. Eski ve yeni diller üzerine çalışmalar yaptı. Ermenice, Türkçe, Farsça, Yunanca,

Fransızca, İtalyanca, Latince, Sanskritçe, Asurice gibi birçok dile hâkimdi. "Badmutyun Hayots İ Iskzpane Aşğharhi Minçev Hami Dyarn 1784" [Başlangıcından 1784'e Ermeni Tarihi] adlı eseri Ermeni tarihini analitik metodla ele almayı deneyen ilk çalışmadır.

Darwin, Charles: (1809 - 1882) İngiliz tabiat bilgini. Darwinizm adıyla anılan evrim teorisinin kurucusu.

Garipyan, Ararat: (1899 - 1977) Ermeni dilbilimci. 1937'de yayımladığı "Hayots Lezvi Badmutyan Usumnasirutyan Neradzutyun" [Ermeni Dili Tarih İncelemesine Giriş] adlı çalışmasında Ermeni halkı ve dilinin oluşumunu, eski Ermenice ve modern Ermenice'nin doğu ve batı illerindeki kullanımını, Ermenice'deki lehçe farklılıklarını inceledi. Rusça-Ermenice, Ermenice-Rusça sözlük çalışmaları vardır.

Gosche, Richard: (1824 - 1889) Alman Armenolog, Halle Üniversitesi doğu edebiyatı ve araştırmaları profesörü. 1874'te Berlin'de yayımladığı Ermeni dili ve ırkının Ari doğasına ilişkin çalışmasında Ermenice'nin İrani bir dil olduğu ve Frigce ile ilintili olduğunu ileri sürdü.

Ğapantsyan, Krikor: (1887 1957) Ermeni dilbilimci. 1913'te Petersburg Üniversitesi doğubilimleri fakültesinden mezun oldu. Ermenice, Gürcüce, Farsça üzerine çalıştı. Nikolay Marr'ın öğrencisi oldu. Hititçe, Urartuca, Hurrice, Palaca gibi bazı ölü diller ile Ermenice arasında ortak kullanımlar bularak Ermenilerin komşu milletlerle etnik bağlantısını kurmaya çalıştı.

Hübschmann, Heinrich: (1848 1908) Alman dilbilimci, Armenolog, İranolog, dilbilimci. Jena, Tübingen, Leipzig, Münih üniversitelerinde okudu. Strasbourg Üniversitesi'nde Yunan, Latin, Got, Sanskrit gibi eski dilleri kapsayan karşılaştırmalı dilbilgisi dersleri verdi, 1875'te yayımladığı ve Hint-Avrupa dilleri arasındaki yerini irdeleyen makalesinde Ermenice'nin Hint-Avrupa dil grubundan olduğunu kanıtladı. O güne kadar Ermenice'nin, Farsi dil grubuna ait olduğu şeklindeki hâkim tezi çürüterek Hint-Avrupa dil grubunun bağımsız bir dalı olduğunu açıkladı.

Khorenatsi, Movses: (410'a doğru - 5. yüzyıl sonu) Ermeni tarihçi. Üç ciltlik "Hayots Badmutyun" [Ermeni Tarihi] yazarı, "Ermeni tarihinin babası" olarak anılır. Ermeni alfabesinin yaratıcıları Mesrop Maşdots ile Sahak Bartev'in öğrencisi oldu. Yirmi beş yaşındayken, bir grup gençle birlikte İskenderiye'ye giderek eğitimini orada sürdürdü; hitabet, dilbilgisi ve Yunanca bilgisini geliştirdi. Ünlü tarih kitabını, Ermeni prensi Sahak Pakraduni'nin emriyle kaleme aldı. Ermeni milleti ve ülkesinin tarihinin tümüyle ele alındığı bu ilk eser, sonraki araştırmacılara başvuru kaynağı olmuştur.

Lagard, Paul de: (1827 1891) Alman Armenolog. Göttingen Üniversitesi'nde doğu dilleri bölümünde öğretim görevlisi oldu. Zend, Afgan, Ermeni, Fars dillerini inceledi. 1854'te yayımladığı Ermenilerin tarihöncesine dair eserinde, incelediği 1000 Ermenice sözcükten 1/3'ünün Hint-Avrupa kökenli olduğunu ortaya koydu.

Manantyan, Hagop: (1873 1952) Ermeni tarihçi, dilbilimci. Jena, Leipzig, Strasbourg üniversitelerinde doğubilimleri ve dilbilim konularında uzmanlaştı. Eskiçağ ve ortaçağ Ermeni tarihini, Ermeni ülkesinin sosyal ve

ekonomik yapısını, Transkafkasya ile ticari ve coğrafi ilişkilerini inceledi. Ermenice, Almanca ve Rusça yüzü aşkın çalışması vardır.

Markwart, Joseph: (1864 1930) Alman doğubilimci, Armenolog, dilbilimci ve coğrafyacı. Tübingen Üniversitesi'nde okudu. 1912'de öğretim görevlisi olduğu Berlin Üniversitesi'nde 1920'de İran ve Ermeni araştırmaları kürsüsünü kurdu ve ölünceye dek başkanlığını yürüttü. İran, Kafkas ve Ermeni dilleri, kültürü ve tarihi konusunda engin bilgisiyle tanındı. Çeşitli ulusların tarihine ilişkin araştırmalarının yanı sıra, Ermeni tarihiyle ilgili önemli çalışmaları vardır.

Marr, Nikolay: (1864 - 1934) Dilbilimci, Armenolog, akademisyen. Babası İskoçyalı, annesi Gürcü'ydü. Petersburg Üniversitesi'nde okudu; Ermenice, Gürcüce, Farsça'da uzmanlaştı. 1915-16'da H. Orpeli ile Van'da Urartu çiviyazıları üzerine incelemelerde bulundu. 1922'de maddi kültür tarihi akademisini kurdu ve hayatının sonuna kadar yöneticiliğini yaptı. Ermeni edebi yapıtlarını, elyazmalarını ve halk diliyle yazılmış eserleri inceledi. 1893-1917 tarihlerinde Ani şehri kazılarında Pakraduni soyundan gelen kral Kakig I.'in heykelini buldu. Doğu dillerini inceledi, kendi ekolünü oluşturarak pek çok öğrenci yetiştirdi.

Meillet, Antoine: (1866 - 1936) Fransız dilbilimci, Armenolog, Slav uzmanı. 1890-91 yıllarında Viyana Mıkhitaristler Birliği'nde eski Ermenice öğrendi. 1891'de Eçmiadzin kütüphanesinde incelemelerde bulundu. 1902-05 arasında eski ve modern Ermenice, yaşayan doğu dilleri üzerine dersler verdi. Araştırmalarında Ermeni alfabesi, imlası, kelime yapısı gibi konulara eğildi. 1913'te bu konuda Almanca bir ders kitabı yayımladı. 1919'da Ermeni araştırmaları derneğini, 1920'de Ermeni araştırmaları dergisini, 1921'de de Slav araştırmaları dergisini kurdu.

Müller, Friedrich: (1834 - 1898) Avusturyalı dilbilimci, Armenolog. Viyana Üniversitesi'nde dersler verdi. Ermenice, Yunanca ve Sanskritçe'ye hâkimdi. Ermeni tarihi ve diline ilişkin çok sayıda çalışması vardır. Ermenice'nin çekimleri, kelime yapısı ve lehçeleri konularındaki makaleleri "Armeniaca" adlı dergide önemli bir yer tutar.

Petermann, Heinrich: (1801 1876) Alman dilbilimci, Armenolog, Sami uzmanı. Doğu ülkelerini dolaştı ve buna dair eserinde Ermeniler hakkında ilgi çekici bilgiler verdi. 1837'de yayımladığı, iki bölümden oluşan Ermenice dilbilgisi kitabında Ermenice'nin ses, vurgu, imla, noktalama ve kelime yapısı üzerinde durdu. Çalışmaları Ermenice üzerine daha sonraki araştırmacılara yol gösterici oldu ve Ermenice'nin Hint-Avrupa dili olarak kabul edilmesine katkı sağladı; ancak Ermenice 'nin İran dilinin bir lehçesi olduğu şeklineki yanlış bir görüşün de köşe taşını oluşturdu.

Windischmann, Friedrich: (1811 1861) Alman Armenolog, doğu dilleri uzmanı. Ari dillerinde Ermenice'nin yerini incelediği ünlü çalışmasında Ermenice'nin doğuşu ve kökenini ele aldı, ortak köklerden geldiği düşünülen diğer dillerle arasındaki ses ve dilbilgisi benzerliklerini bulmaya çalıştı. Bu çalışma sonucunda, esas olarak, Fars ve Zend dillerinin yanı sıra eski bir İran lehçesinin de var olduğu ve Ermenice'nin bu lehçeden türediği kanaatine vardı.

Dizin

Abaranov 87n
Acaryan [Hıraçya] 77
Adem 69
Adiabenos 74, 93
Adrammelek 44
Afrika 65
Afrodit 38
Agilisen 74
Ağrı 19, 20
Ağtznik 26n
Ağvan 55, 93
Ağvanlar 63
Ahrank 61n
Akad 80, 82, 83
Akamanışlar 91
Akdeniz 9, 25, 93
Akhilleus 38-40
Alagöz dağı 19
Alanlar 63
Amasya 19-21
Amazonlar 40
Amenofis 36
Amintes 36
Ampag, Birinci/İkinci 36, 41
Anabasis 91
Anahid 61n
Ani 61n
Antigonos 65
Antiokhos 9, 66, 92
Antipatros 74
Antonius 93
Anuş 56
Anuşavan Sosanıver 34, 35
Aptisares 92
Ar 87n
Ara(y) 87n
Ara (*Keğetsig*) 26-29, 87
Arakadz 19, 61n
Arakadzxdn 19
Arakelyan [Papgen] 74, 75
Araks 19
Aram 22-27, 58, 87, 89
Aram 61n
Aramayis 19
Aramazd 61n
Araoğlu Ara 33, 34
Ararad 13, 20, 85
Araplar 36
Aras 19, 21
Arasd 19
Aravan 62
Aravenyan 62
Arbela 93
Ardaşes (Ardaşias) 66, 92, 93, 95
Ardaşesyan 92, 94
Ardavaz 66
Ardavazt 66, 67, 93, 94
Ardaz 37
Ardimet 47
Ardin 82
Ardzruni(ler) 45
Arek 61n
Arek 60
Arev 60
Argistis 89, 90
Argonautlar 74, 75
Ari(ler) 54, 70
Arime 82
Arimler 75
Ariobarzanes 94
Arkhelaos 95
Arma(lar) 85, 86
Arman 82
Armavir 19-21, 23, 34
Arme 78, 79, 82
Armen(ler) 22, 71-75, 81-83, 85, 86
Armenag 13, 15, 17-19, 34, 85-87
Armeni 82
Armenia 74, 82
Armenik 22
Armenion 74, 75
Armenios 74, 75
Armeni-Şubria 87, 90
Armenolog 75
Armina 82, 83
Armok 62
Arnag 36
Arpaçay 19
Arpag 36
Arpun 41
Arşag, Büyük 9, 10, 66, 67, 92, 95
Arşaguni 47, 64, 67, 92, 95
Arşam 92
Artabanos 95
Artakserkses 91
Artemis 47
Artsakh 26n
Artvart 64-66
Arag 61n
Arshed 88
Asdğig 61n
Askanaz 11
Asrak 44
Asur 9, 11, 23-25, 27, 29, 31, 33, 34, 36, 40, 41, 43, 45, 65, 67, 78, 79, 81-83, 86, 89-90, 93
Asurbanipal 42
Asuri(ler) 9, 22
Asya 63, 65, 70-73, 76, 79, 81-83, 89, 91, 93
Asyanik 76
Aşdişad 61
Aşğharhatsuyts 25n
aştahag 56
Aştahag 50, 51, 53, 54-56
Atonts [Nigoğayos] 88
Atramelik 44, 45
Atropatene 9, 94
Augustus 94
Avan 36
Avrupa 38, 65, 69, 70-77, 82, 83, 88
Ayrarad 26n, 27, 29, 87n, 89, 92
Azzi 78, 82, 87

Babil 13, 17, 79, 81, 85, 86, 90
Bacuyc 45
Bacon 69
Badganyan [Kerovpe] 71
Bağin 82
Balkan(lar) 71, 74, 75
Baltık 70
Barğhar 61n
Baruyr Isgayorti 34, 41, 43, 45, 87n, 90
Batman 56
Batı Avrupa 70
Bayabis Kağia 25
Berc 41
Birinci Hayk 25n
Bizantion 38
Bizas 38
Brodlin Armenian 25
Bulanık 18
Büyük Arşag 9, 10, 66, 67
Büyük Dikran 49-53, 55-58, 61, 62, 93
Büyük Hayk 26n, 55, 66, 91-93

Büyük İskender 10, 62-65, 91, 92
Bopp [Franz] 70

Caesarea 25
Canca 76
Çanakkale 72

Çhala 76

Dara 62, 63, 91
Dara III Kodoman 91
Daron 61
Darwin 69
Dayk 26n
Der 88
Devdamos 40
Dırtad 95
Didan 11, 13, 15-17, 25
Dikran 49-51, 53, 55, 56, 93, 94
Dikranagerd 50, 93
Dikranuhi 50, 52-56
Dionysios 74
Diran 58, 93
Diyarbakır 56
Doğubeyazıt 20
Döndüncü Hayk 26n
Dukats kavar 46
Duruperan 26n
Dzmag 61n
Dzopk 92, 93

Eçmiyadzin 47, 48
Erato 94
Erbil 93
Erepuni 89
Ermena 90
Erivan 74n, 75n, 89
Ermeni(ler) 9-11, 17-19, 25, 27, 28, 33-36, 38, 40, 41, 43-47, 49, 50, 55-58, 60-68, 70-76, 78-95
Ermenice 56, 70-72, 75-77, 87n, 88
Ermenistan 80
Etiyopyalılar 36, 40
Eudoksos 76

Fenike 91, 93
Fırat 22, 67, 93
Filistin 9, 91, 93
Frigce 74, 75
Frigyalı(lar) 72, 74

Galaken 74
Gar 37
Garin 82
Garipyan [Araradl 72
Gartos 29, 33
Gatmos 13, 15, 17, 25
Gaybag 41
Girit 33
Gorcayk 26n
Gornag 45
Gortuk 61n
Gortuk 24, 63, 91, 93
Gosche [Richard] 70
Gökçe gölü 21
Gürcistan 59, 87n, 93
Gürcüce 76, 88
Gürcü(ler) 55, 63, 87n, 95

Ğapantsyan [Krikor] 75-78, 82

Habedoste 11, 16
Haldi 87n
Halikarnassos 74
Hapet 11
Hark 13, 17
Harnia 21
Hay 17, 71, 73, 81, 82, 83
Haya 78, 82, 85, 86
Hayasa 73, 78, 79, 82, 83, 85
Hayasa-Azzi 78, 82, 87
Hayasalar 78
Hayasdan 73, 83
Hayaslar 82, 83
Hayg 11-17, 19, 23, 34, 41, 58, 83-88
Haygag. Birinci/İkinci 36, 45
Haygaşen 13
Haygazlar 50
Haygazyan 21, 34-36, 38, 40, 41, 43, 49, 51, 58, 62, 63, 86, 87
Hayk 17
Hayots tzor 17
Hazar denizi 9, 93
Hektor 39, 40
Helena 38
Herakles 59
Herodotos 74
Hıraçya 45
Hirant 61n
Hırant. Birinci 36, 38
Hırant (Horont) 66
Hıratamizt 95
Hıristiyanlık 47, 60
Hindistan 36, 69, 70
Hint-Avrupa 69-77, 82, 83, 88
Hitit(ler) 78, 81-83, 85
Hititçe 76
Hizkiya 43
Hogdemperyan 19
Homeros 75
Honag 36
Horenli Movses 57
Hormonion 75
Horo 38
Hoy 41
Hunlar 63
Hurri(ler) 83, 87n
Hurrice 76
Hurri-Mitanni 87
Husag 41
Hübschmann [Heinrich] 70, 77

Inzag 38
Isgayorti 34, 41, 43, 45, 87, 90
Isparta 38

İason 74
İasone 38
İbrani(ler) 45
İkinci Hayk 26n
İlyada 38
İran 37, 70, 83, 88, 91, 92
İskender, Büyük/Makedonyalı 10, 62-65, 91, 92
İskit(ler) 78-80, 83, 85, 87n, 90
İsrail 45
İstanbul 38
İşpuini 89
İtalya 41

Kafkas(ya) 9, 63, 83
Kağakamayr 47
Kağakavagıl 47
Kalde (dili) 9, 10
Kam 11
Kamirler 25
Kapadokya 22, 25, 55, 82, 95
Karadeniz 9, 38, 75
Karni 21
Karnig 21
Kasağ 47, 87n

Kasandros 65
Kayseri 25
Keğ(asar) 21
Keğam 19, 21
Keğam gölü 21
Keğama lic 21
Keğami 21
Keğarkuni 21
Kerezmank 17
Khalt 17, 73, 87n
Khaltay 87n
Khaltlar 73
Khattina 82
Khattusa 82
Khlat 17
Khetler 82
Khor 17, 18
Khorenatsi 57, 84
Khorkhoruniler 18
Khurlusa/Khurlasa 82
Khurrice 76
Khurriler 82
Kinnagan Desutyun... 72
Kinuni 45
Kılag, Kığag 38
Kırkur 61n
Kilikya 91, 93
Kimmer(ler) 78, 79, 83, 85, 90
Kişeravar 61n
Kodoman 91
Koğtan verker 56, 60
Koğtn 56-58
Kolkhis 74
Komer 11
Konstantinopolis 38
Konstantinos 38
Korag 37, 38
Ksenophon 91
Kudüs 43
Kukark 26n
Kuruş 49, 50, 91
Kutsal Kitap 69
Küçük Asya 71-73, 76, 79, 81-83, 91
Küçük Hayk 25, 55, 66, 78, 91, 92
Kyaksares 90, 91

Lagarde [Paul de] 70
Lazca 76
Lusnag 61n

Mago, Magu 37
Majak 25
Makedon(ya) 65, 91, 92
Makedon[yalı(lar)] 9, 62-65, 91, 92
Malatya 26n, 85
Malazgerd 17, 18
Malkhaz 88
Mamag 88
Manantyan [Hagop] 72
Manavaz 17, 18
Manavazagerd 17
Manavazyan 18
Manazgerd 17
Manug 87
Marr [Nikolay Yakovleviç] 72, 73, 80
Mar Apas Katina 9-12, 17
Mar Varpages 43
Marastan 93
Mardirosats kağak 56
Markar 61n
Markwart [Joseph] 75
Mani 61n
Masis 61n
Masis 20, 57
Masyatsoln 20
Matsegan 61n
Med(ler) 23, 25, 32, 36, 43, 49, 50, 55, 58, 63, 74, 79, 90, 91, 94
Medz Hayk 25
Meillet [Antoine] 75, 77
Mekrelce 76
Melitene 26n, 85
Menelaos 38
Mezopotamya 91, 93
Menua 89
Midzpin 9, 82
Mısır 36, 91, 93
Mısırlılar 65
Mışag 25
Mihr 61n
Mihran 64
Mihrtad 9, 66, 95
Mingrelia dili 76
Mitanni 87
Mithridates 93
Mitrausdes 91
Miyafarikin 56
Mogk 26n
Movses Khorenatsi 57, 84
Muafargin 56
Murts 61n
Muş 61
Müller [Friedrich] 70
Mygdonia 93

Nabukodonosor 45
Nahçivan 57
Nayiri 78, 89
Nazik gölü 18
Nemrut 11
Neoptolemos 64
Neron 95
Nerseh 62
Nıbad 61n
Nıpırgerd 56
Nıvart 29
Nikator 92
Ninos 23, 27, 33
Ninova 9-11, 23, 27, 29, 32, 33, 43, 44, 90, 93
Ninyas 32-34
Nizipin 82
Norayr 37
Nor kağak 47
Nuh (Peygamber) 11, 13
Nusaybin 9, 11
Nükar Mates 23

Ermeni (dağı) 75
Orontes 91
Orta Asya 70
Osroene 93

Ön Asya 89, 93

Pakraduni(ler) 45
Palaca 76
Pamir 76
pampir 49, 58
Pap 58
Parağhod 20
Paris 38
Parokh 19, 20
Parşam 23, 24
Parnag, Birinci/İkinci 36, 41
Parnavaz, Birinci/İkinci 41, 45
Parsaman 95
Part(lar) 9, 66, 92-95
Pavos 45
Paydagaran 26n
Paykam 62
Paz 17, 18
Pazug 41
Peğokes 36
Pel 11-17, 23, 86

Peleus 38, 40n
Perdikkas 64
Pers(ler) 9, 10, 21, 22, 36, 49, 50, 58, 62, 63, 74, 79, 91, 92
Pers Hayk'ı 26n
Petermann (Heinrich) 70
Piyainıa 82
Pokr Hayk 25n
Polemon 95
Pontos 9, 22, 25, 93, 95
Poyreis 74
Priamos 38-40
Ptolemaios 65
Pznunyan 18
Pznunyats dzov 17

Rodoslu 74
Roma 41, 92-95
Romalılar 66, 92-95
Romulus 41
Rus 71
Rusa 90

Sak(lar)/Sakalar 79, 87n
Sami 88
Sanasar 44, 45
Sanasunk 45
Sanherib 43, 44
Sanskritçe 70
Sardanapal 41-43
Sardur 89, 90
Sargon 90
Sasun 82
Sasunk 45
Sebasteia 25n
Selefki(ler) 9, 65-67, 79, 92
Sein 61n
Seleukos 65
Seleukos I Nikator 92
Sem 11
Semiramis 27
Senekerim 43
Sesberidis 74
Sesostris 36
Sevan 21, 89
Simpat 45
Sim dağı 45
Sisag 21, 25
Sisagan 21
Sivas 25n
Skay 87n
Skayorti 34, 87
Sos/Sosanıver 34
*Sosi*ler Ormanı 34
Strabon 74, 75
Styks 40n
Sur 36
Surp Eçmiyadzin 48
Surp Hıripsime 48
Surp Kayane 48
Sünik 21, 41, 26n

Şamiram 27-34, 62
Şamiramagerd 29, 31, 62
Şampat 45
Şar(ay) 87n
Şara 19
Şaretser 44
Şavarş, Birinci/Ikinci 36, 37, 41
Şavarş(ag)an 36, 37
Şireş 47
Şirag 19
Şoğagat 48
Şubria 87, 90

Talin 82
Tekarama 85
Tesalya 38, 74, 75
Thetis 40n
Tiglatpileser 89
Tiras 11
Tokarama 85
Tokarma 85
Tonos Gongoğeros 42
Torkom 11, 13
Trabzon 91
Traka-Frigya(lı) 72
Trakya 71
Transkafkasya 80
Truva(lılar) 38-40
Tsiron 61n
Tsolag 19, 20
Tsolagerd 20
Tsobaper 61n
Tuh 46, 47, 87n
Tuşpa 89, 90
tuvelyatz yerker 56

Udya 26n
Urartu(lar) 73, 78, 79, 82, 83, 85-87, 89, 90
Urartuca 76
Urme/Urume 82

Üçüncü Hayk 26n

Vağarş 47, 95
Vağarşabad 47
Vağarşag 9-11, 67
Vahakn 61n
Vahakn 58-62
Vahe 62, 63
Vahevahyan 61, 62
Vahuni 62
Van 29, 31, 62, 89
Van gölü 13, 14, 17, 29, 33, 78, 85, 89
Vanadur 61n
Varak 61n
Varak dağı 29
Varpages 43
Vartkes (Manug) 46, 47, 87n
Vartkesavan 47
Vartkes Manug 87
Vasburagan 26n, 37
Vaşdag 36
Vısdam 37
vişap 56
Vişabazun 56-58
Vonones I 94
Vosdan 56

Windischmann [Friedrich] 70

Yahudi(ler) 43, 94
Yeraskh 19
Yerazahan 61n
Yerevan 89
Yervant 46, 47, 49, 58, 87n, 91
Yervantuni(ler) 90-92
Yunan 9, 11, 38-40n, 59, 71, 74, 75, 91
Yunanca 10
Yunanistan 38
Yunanlılar 22, 25, 38-40, 49, 74, 91
Yüksek Hayk 26n, 78, 82

Zamesos 32, 34
Zahrad (Zareh) 66
Zareh 62, 66, 92
Zarehavanyan 62
Zarmayr 38, 40, 41
Zaruhi 53, 54
Zazalar 82
Zazzisa 82
Zenon 95
Zerdüşt Kâhin 32, 33
Zırvan 11
Zıvartnots 48

İçindekiler

Yazarın Notu 6

1. Mitolojik Tarihin Başlangıcı 9
2. Ermeniler Kralı Vağarşag'ın Pers Kralı Büyük Arşag'a Mektubu 10
3. Ninova Kütüphanesinde Bulunan Kitaba Göre Ermeniler'in Kökeni 11
4. Pel'in İstibdadına Hayg'ın İsyanı ... 13
5. Hayg - Pel Savaşı 15
6. Hayg, Pel'i Öldürmeyi Başarır ve Egemenliğini Pekiştirir 17
7. Armenag ve Halefleri Ermeni Ülkesine Yerleşir 19
8. Keğam ve Evlatları Ülke Sınırlarını Genişletiyorlar 21
9. Aram'ın Zaferleri 23
10. Aram'ın Batı Seferi 25
11. Ara Keğetsig ve Şamiram 27
12. Şamiram, Şamiramagerd (Van) Şehrinin Yapımına Girişiyor 29
13. Şamiram, Şamiramagerd Şehrini İnşa Eder 31
14. Şamiram ve Araoğlu Ara'nın Savaşta Ölümü 33
15. Anuşavan Sosanıver ve Ermeniler'de Ağaca Tapınma 34
16. Yenilmez Bared'den Birinci Hırant'a Kadar Geçen Sürede Hüküm Sürenler 36
17. Birinci Hırant'tan Zarmayr'a Kadar Olan Dönem ve Truva Savaşları 38
18. Haygazyan Soyundan Zarmayr Truva Savaşlarına Katılıyor 40
19. Zarmayr'ın Halefleri ve Baruyr Isgayorti 41
20. Taç Giyen İlk Ermeni Kralı Baruyr Isgayorti 43
21. Ardzruniler ile Pakraduniler'in Kökeni 45
22. Vartkes, Vartkesavan'ın Temelini Atar 47
23. Büyük Dikran 49
24. Med Kralı Aştahag Tuzak Kuruyor 50
25. Aştahag'ın Büyük Dikran'a Mektubu 53
26. Büyük Dikran'ın Aştahag'a Karşı Savaşı 55
27. Mitolojik Ermeni Anlatıları ve Vişabazunlar Hakkında 57
28. Büyük Dikran'ın Oğlu Vahakn 58
29. Vahakn'ın Tanrılaşması 60
30. Vahakn'ın Vahe'ye Kadar Olan Halefleri ve Haygazyan Krallığının Sonu 62
31. Ermeni Beyleri ve Yabancı Valiler Yönetimi 64
32. Ardaşes ve Zahrad'ın Ermenilere Yeniden Bağımsızlık Kazandırma Denemeleri 66

Ermeni Halkının Doğuşuna Bilimsel Yaklaşım 68

1. Hint-Avrupa Kuramı 69
2. Hint-Avrupa Teorisini Kabul ve Reddeden Görüşler 71
3. İçeriye Göç Teorisine Temel İtirazlar 74
   A. Prof. Arakelyan'ın İtirazları 74
   B. Prof. Çapantsyan'ın İtirazları 75
4. Haya ve Arme Irk Birlikleri ve Ermeni Halkının Çekirdeği 78
5. Ermeni Kültürünün Doğal Beşiği 80
6. Yerel ve Göçmen Irklara Kıyasla Hayaslar'ın Öncü Rolü 82
7. Mitolojik Bir Hikâye ile Tarihsel Gerçeklerin İlintisi 84
   A. Hayg Destanının Tarihselliği 85
   B. Haygazyan Kralları veya Beylerinin Tarihselliği 86

Kronoloji 89
Kaynakça 96
Transkripsiyon 98
Biyografik Notlar 103
Dizin 106

Միթոլոժիք Էրմէնի Թարիհի	Mitolojik Ermeni Tarihi
Հայոց Աւանդական Պատմութիւն	**Armenian Mythological History**
ուսումնասիրութիւն թրքերէն	study, Turkish
գրող՝	author
Գեղամ Քերովբեան (Իշքօլ)	Kegham Kerovpian (Ishkol)
թարգմանող՝	translator
Սարգիս Սերոբեան	Sarkis Seropian
Բ. Տպագրութիւն՝ Սեպտեմբեր 2003, Ստանպուլ	2nd Edition September 2003, İstanbul

Özgürlüğü seven bir insandı Hayg, Pel'e boyun eğmek istemedi. Oğlu Armenag'ın doğumundan sonra Babil'den ayrıldı, kuzeye, Ararad ülkesine göç etti. Oğulları, torunları, güçlü kuvvetli üç yüz adamı, hizmetkârları ve yandaşları, yani tüm soyuyla bir dağın eteğindeki ovaya yerleşti. Oraya evvelce gelip yurt tutmuş az sayıda insan da ona boyun eğdi. Hayg tüm bunları torunu Gatmos'a bıraktı, ailesini ve maiyetinden kendine yakın olanları yanına alarak, kuzeybatıya yöneldi, bir yaylada konakladı. Torkom'un soyundan gelenlerin yaşadığı yer olduğunu belirtmek için o yöreye Hark, orada kurduğu köye ise Haygaşen adını verdi.

Nuh Peygamber'in oğullarından Didan'ın soyundan gelen Pel ise krallığını herkese kabul ettirdikten sonra, oğullarından birini maiyetiyle kuzeye gönderdi, Hayg'a şu haberi iletti. "Niçin o soğuk, buzlu yerde yaşıyorsun? Gururunun buzlarını kır, soğuk tabiatını ısıt, bana boyun eğ. Gel, ülkemin beğendiğin herhangi bir yerinde barış içinde yaşa." Hayg'ın yanıtı sert oldu, Pel'in elçilerini Babil'e elleri boş gönderdi.

8. YIL

ISBN 975-7265-31-4

9 789757 265313

8000000